

Lázadástól a különbékéig

Margináliába: *Egy költői beszédmód filozófiai átalakulása: Szabó Lőrinc és Max Stirner* címmel megjelent a *Magyar Filozófiai Szemlében* (1995. 1--2. 133-152.); könyvben: Kabdebó Lóránt: *Vers és próza a modernség második hullámában*, Argumentum, Bp., 1997.; jelen tanulmány ennek lényegesen átigazított változata, angolul megjelent: *Lőrinc Szabó and Max Stirner, Neohelicon*, XXIX. (2002) 1.131--162. Könyvben megjelent: *Szabó Lőrinc "pere"* Argumentum, Budapest, 2006. 37--68.

Költői paradigmaváltás a világirodalomban (1927--1930)

Szabó Lőrinc az a költő, akinek a segítségével a magyar irodalom vizsgálata során rálátással lehetünk a világirodalom szinkron eseményeire. Pályaképének alaposabb vizsgálata során figyelhettünk fel arra a sajátos paradigmaváltásra a huszadik század húszas éveinek utolsó harmadában, amely nyomon követhető a világirodalom egészének alakulásában. Ahogy észrevettem, Szabó Lőrinc költői váltása nem a korábbi elképzelések szerinti időben következett el, azonnal kinyílt az összehasonlítás lehetősége a világirodalom kortárs eseményeivel. Illetőleg a Szabó Lőrinc költészetében megfigyelt események kulcsot jelenthettek számomra a hasonló kortársi törekvérek megértéséhez.

Korábban ugyanis a szakirodalom a *Te meg a világ* című, 1932-ben megjelent kötetel bezárólag tárgyalta Szabó Lőrinc első pályaszakaszát. Illyés Gyula 1955-ben készült, 1956-ban megjelent pályaképe¹ az 1926-os *A Sátán Műremekei* kötet kiegészítőjének-ellenképének minősítve egybe is olvasta a két kötetet. Könyvterjedelmű bölcsészdoktori értekezés is készült 1932-ig egységként tárgyalva a költő pályáját². Sőt, Rába György, a költő első teljes pályaképének készítője monográfiájának³ első részletét eddig vezetve mutatta be az MTA Irodalomtudományi Intézetében⁴. Magam előbb az első

¹ Illyés Gyula: *Szabó Lőrinc*, i. h. 5--48.

² Steinert Ágota: *Küzdelem a harmóniáért*, i. k.

³ Rába György: *Szabó Lőrinc*, i. k.

⁴ „Meghívó. A Modern magyar irodalmi osztály folyó év április 8-án (szerdán) d. u. 2 órakor értekezletet tart. Tárgya: Rába György: Szabó Lőrinc költői

pályaszakaszt 1926-tal terveztem zárni, majd ezt meghosszabbítottam 1928-ra. Szabó Lőrincnek pályája első évtizedében benső barátja, az utóbb meghatározó jelentőségű irodalomtörténész, monográfiám értő tanácsadója, Komlós Aladár érdeklődő kérdésére bárha filológiai válasszal feleltem, ez már magában rejtette a poétikai váltás leírásának lehetőségét is: 1926 és 1928 között *A Sátán Műremekei*hez hasonló verseket ír a költő, majd 1929-ben egy év hallgatás következik, ezután a *Te meg a világ* versei egészen más költői világot mutatnak (a kötetben korábbi verseit is változott igénye szerint átdolgozva adja közre). Ő végül is elfogadta, hiszen talán elsőként írta le – még az események kortársaként -- a húszas évek végén jelentkező költői változást⁵.

Az 1970-ben publikált monográfiámban⁶ mégis mindössze csak Szabó Lőrincre vonatkoztatva jelezhettem, hogy milyen tematikai átrendeződés és poétikai átalakulás jelenik meg *A Sátán Műremekeit* követő két évben. Megjegyezve, hogy sok versben már ekkor a *Te meg a világ* kötetben összegződő tendenciák előtörténetét követhetem. Az 1992-es, Szabó Lőrinc poétikai alakulását leíró könyvemben⁷ is csak a kezdetet és a véget jeleztem: *A Sátán Műremekei* kötettel a költő valaminek a végére jutott, és ez zavarral és kétségbeeséssel töltötte el. Azt figyeltem meg, hogy ekkor alakul egy másfajta versbeszéd, amelyet *dialogikus poétikai paradigmának* neveztem el. Ezzel párhuzamosan kezdeményeztük ennek a szindrómának az összeolvasását a kortárs világirodalommal.

* * *

A dialogikus költői gyakorlat. „Mivel a nemzetközi szakirodalomban utóbb számos sikeres kísérlet történt az irodalmi paradigma- és korszakváltás belső, az irodalmi kifejezésformák világában tetten érhető szemléleti tartalmainak újszerű megközelítésére, elérkezettnek látszik az idő arra, hogy ezek tükrében tegyünk kísérletet a húszas-harmincas évek jelentős fordulatot hozó lírai

pályája 1932-ig. Az értekezlet anyagát mellékelten küldjük. Budapest, 1970. március 25.”

⁵ Komlós Aladár: *Az új magyar líra*, Bp., Pantheon [1928].

⁶ Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, i. k.

⁷ Kabdebó Lóránt: »*A magyar költészet az én nyelvemen beszél*«, i. k.

korszakváltásának feltárására. A történeti avant-garde lezárulása és az egyelőre »lírai újklasszicizmusnak« nevezett irányzat kibontakozása egymással párhuzamosan megy végbe, olyan alkotók közreműködésével, mint Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor vagy Illyés Gyula és mások. Vizsgálataink ennek értelmében a korszakváltás poétikai-szemlélettörténeti komponenseinek felderítésére, a világképi sajátosságok meghatározására irányulnak, annál is inkább, mivel – ahogyan ezt a világlíra rokonítható folyamatai mutatják – éppen ezekben az évtizedekben zajlik le a klasszikus modernség irányzatainak átfordulása olyan líraformációkba, amelyek lényegében mai formanyelveinek alapjait is kialakították (hermetizmus, absztrakt tárgyiasság, tudatlíra, új alanyiség), s jelen vannak a neoavantgarde és posztstrukturalista poétikában is. Kutatásainkban ezért kulcsszerepe lesz a költészettörténeti korszakváltás alaki-poétikai leírásának, a középpontban álló nagy életművek e szempont szerinti értelmezésének, és az így keletkező paradigmák új irodalomtörténeti kontextusba való beillesztésének. A harmincas évek költészettörténetét ily módon sikerülhet valóságos irányzati tagoltságában leírni és értékelni, s kiszabadítani az újklasszicizmus, illetve az újrealizmus fogalmaival félrevezető módon rögzített hagyományos képletekből”. Ezzel a programmal hívtuk össze Kulcsár Szabó Ernő kollégámmal 1992-ben a századunk első felét tárgyaló első líratörténeti konferenciát a pécsi egyetemen, ennek a tanácskozásnak a fényében mutatkozhatott meg Szabó Lőrinc költői gyakorlatának irodalomtörténeti helyzete és irodalomtudományi jelentősége⁸.

A húszas évek második felében a magyar költészetben is alapvető változás történt, amelyet paradigmaváltásnak tekinthetünk. Ezt a változást különböző tematikai, formai, stiláris és nemzedéki tényezőkkel magyarázva tudatosították már a kortársak is, azóta is számon tartja az irodalom és az irodalomtörténeti szakirodalom⁹. De

⁸ A konferencia 1991. április 11--14. került megrendezésre Pécsen, a konferencia anyaga „*de nem felelnek, úgy felelnek*” címmel a Janus Pannonius Egyetemi Kiadónál 1992-ben jelent meg Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő szerkesztésében.

⁹ Komlós Aladár idézett könyve mellett az esszéista-kritikus Halász Gábor *A líra halála* című tanulmánya 1929-ből (könyvben: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*, Bp., Magvető, 1981. 957--966.); Szabó Lőrinc az avant-garde-dal

arra – úgy hiszem – csak ekkortól vetül figyelem, hogy túl az ily módon leírt változásokon, a költő és a vers viszonya változott meg, a költészet létének értelmezésében történt gyakorlati jellegű változás. Nem teoretikusok, de költők hajtják végre gyakorlatukban a váltást, először önmaguk számára is meglepő, ijesztő eredménnyel. Úgy vélem, a dialogikus poétikai verseszmény első hazai összegzése Szabó Lőrinc 1932-ben megjelent *Te meg a világ* című kötete. A kötet világirodalmi mértékkel mérhető végeredmény. De hogy érthessem a folyamatot, amelynek eredménye ez a kötet, korábbra kell visszamennem.

A *Te meg a világ* kötet látszólag mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből, készen pattan elő. Az 1930--1932-ben készült és először nagyrészt a napi sajtóban publikált versek a kötetbe rendezéskor valóban csak minimális igazításon esnek át. De vannak a kötetben korábbi keletkezésű versek is. 1930 előtt bárha egy bő éves alkotói hallgatást találhatunk, az 1927–1928-as évek termésének egy részét azonban alaposan átdolgozva építi be a költő a *Te meg a világ* kötetbe.

Azt hiszem, itt jelentkezik a filológia irodalomtörténeti – sőt elmélet-történeti – jelentőségű esélye. Két év. Szabó Lőrinc 1927–1928-as termésének rekonstrukciójával tetten érhetem a poétikai paradigmaváltás eseményeit a magyar lírában. Miért szorul ez a két év rekonstrukcióra? Mert maga a költő is megijedt saját ekkori verseitől. Nagyobb igényű volt, semhogy csak vegetálni akart volna költőként: amit alkotott, azt már vissza nem vezethette semmilyen hagyományhoz, és szétekintve a kortárs irodalomban sem talált hasonló jelenségeket. Az 1927-ben közvetlen kortársai részvételével indított, hat számot megért (az utolsó így is összevont lett!) folyóiratával, a *Pandorával* bezárólag még a visszaigazolást megkaphatta a *Menschheitsdämmerung*¹⁰ antológia olvasásakor, darabjainak

szembeforduló tanulmánya *Az Est Hármaskönyvében* 1929-ből *Divatok az irodalom körül* címmel (könyvben: Szabó Lőrinc: *Könyvek és emberek az életemben*, i. k. 156--195.); Illyés Gyula párizsi emlékeit elbeszélő, a szürrealizmussal volt találkozását ironikusan bemutató regénye a *Hunok Párisban*, Bp., Révai Kiadó, 1946., második kiadás 1949.; a költő Vas István önéletrajzi regénye pályakezdéséről és Kassához valamint az avant-garde-hoz való viszonyáról: *Nehéz szerelem*, Szépirodalmi, Bp., 1964.

¹⁰ Kurt Pinthus által szerkesztett *Menschheitsdämmerung. Symphonie jünger Dichtung* című antológia (Ernst Rowohlt Verlag, Berlin, 1920.).

fordításakor. Ami ezután történik az ő verseiben, az is hasonló a német kortársak szövegeiben történetekhez, de ez a párhuzamosság az ő számára még ismeretlen. Szabó Lőrinc láthatárán a kortárs lírából a klasszikus szerkesztettségű modernség poétikai gyakorlatának Babits Mihály, Stefan George, Rainer Maria Rilke nevével jelölhető eseményei, valamint az avant-garde jelenségei mint elhagyott tények szerepelnek – amit akkor még nem ismerhet, az övéhez mérhető történések: Gottfried Benn váltása, T. S. Eliot, Ezra Pound költői eredményei, valamint saját fiatalabb hazai társa, József Attila. Ezért elbizonytalanodott. Új kötet kiadásának adódó lehetőségével nem élt 1928 végén, sőt az elhallgatást is vállalja¹¹. Utóbb sem költőkkel

¹¹ Az 1926-ban megjelent *A Sátán Műremekei* kötet után az 1927--1928-ban írott versekből korábbi szokásától eltérően nem állít össze újabb kötetet („Most karácsonyra esedékes volna egy jó könyvem az Athenaeumnál [...] Össze sem állítottam, de megvan az anyag, újsághétfőzeten, csak cím kell hozzá” – írja 1928. október 13. éjszakáján irodalomtörténész-esszéista barátjának, Várkonyi Nándornak, *Jelenkor*, 1959. 3. szám, 68.); majd 1930-ban, egy éves hallgatás után kezd ismét verseket írni. Ekkor, új versei társaságában küldi el az újságvivőket a róla portrét írni készülő író-barátnak, Németh Lászlónak: „közben végigolvastam 1926-tól való teljes versanyagomat, elrendeztem az egészet, dátumok szerint, kb. 100 verset, és írtam egy hosszú levelet melléjük Németh Lászlónak. Az 1927-es és '28-as részben még elég sokat kell majd változtatni, a többin úgyszólván semmit. Ma reggel aztán expressz-ajánlva feladtam az egész óriás-vastag levelet. Kíváncsi vagyok, milyennek látja majd ezt a 2 kötetnyi anyagot N. L...” – írja feleségének 1931. augusztus 3-i levelében a költő (Szabó Lőrinc: *Huszonöt év jegyzeteiben*, i. k. 633. Németh Lászlótól kapja az első visszaigazolást: „1926 óta Szabó Lőrincnek nem jelent meg eredeti kötete, verseinek java napilapok szennyes folyamán sodródik tovább. Aki azonban e versek gyűjteményébe beletekint: a szigorú verssorokon, mint arcvonásokon figyelheti meg, mint lesz az ideges fintorból dacos férfikomolyság. Öntött szavak, kik egyre olvadóbbak, írta Ady Babits verseiről. Nos, itt az olvadt szavak lesznek egyre öntöttebbek, a keserűség a szemünk előtt változtatja halmazállapotát. A szöktetett jambus fokról fokra belevész egy merevebb, gögösebb mértékbe, a strófák felhúzzák láncos várhídjaikat, az egy szuszra elfúható vers mondatokra szakad; a költő elzárkózik, gombolkozik, s aki annyi szonettet fordított, felfedezi a maga számára is a szonettet. A Szabó Lőrinc-vers nem szavalható költemény többé, mely tetőt, hullát, elkapott szénásszekeret hoz árvíz hátán. A kompozíció egyszerre nagyon fontos lett, és egyszerre száműzött minden fölöslegest. [...] Szabó Lőrinc lírája egyre

igazolja magát, hanem filozófusokkal. Nem is azzal, akinek filozófiájával poétikájában adekvát eredményre jutott, tehát nem Heideggerrel, hanem a véletlenül kezébe került Russellel. Utóbb ő maga értelmezi így a – szerintem – nem túlértékelhető Russell-hatást: „Sokat vergődtem ezekben a magányos években az egyensúlyért, [...] és az új, [...] nagy hatás [...] akkortájt ért, amikor úgyszólván csak rendezni kellett azt, amivel lassanként magam is tisztába jöttem [...] Valószínűnek tartom, hogy a lényege megnyugtató volt: mintha mindaz, amit Russellben és Goethében láttam, elsősorban emberi biztatást adott volna, azt mondván a káoszt elhagyó léleknek, hogy: Rendben vagy, te is egy lehetséges világ vagy, fiatalember!” (*Könyvek és emberek az életemben*)¹².

Szabó Lőrinc a hagyományt kezdettől keverten alkalmazza. Első kötetének, az 1922-ben megjelent *Föld, Erdő, Isten* címűnek klasszikus szerkesztettséggű modernsége expresszionizmussal színezett, a *Fény, fény, fény* (1925 végén) és *A Sátán Műremekei* (1926) expresszionizmusa klasszikus verselésen iskolázott szerkezetben jelenik meg (ez utóbbinak a görög dráma kórusaival való rokonságára ő maga

határozottabban gondolati. Nemcsak a szó iskolás értelmében, hanem annál szorosabban is. Nemcsak gondolatokat forgató líra, hanem a gondolkozás fájdalmának a lírája. A költő lelkén seb az öntudat, seb, amelyet nem hajlandó kuruzslók gyógyfüveivel borogatni. Ha előbb a nyomor, az igazságtalan kitagadottság uszított föl; most a halál, az értelmetlen létezés dermeszti meg. Nem mintha a nyomora kevésbé fájna, de egy lépéssel közelebb szállt a Nihilhez, melyre a férfi válasza: tragikus öncélúság s a művészé: kérlelhetetlen fegyelem.” (Németh László: *Új nemzedék, 1931* című sorozatban: Szabó Lőrinc. *Nyugat*, 1931. II., 236--240. Kötetben uő: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970., 326--332.)

¹² Szabó Lőrinc: *Könyvek és emberek az életben*, in: *Emlékezések és publicisztikai írások*, i. k. 399. 1933-ban Szabó Lőrinc Russell *The Problems of Philosophy* című művének angol kiadását kalandos sorsa után, csere útján szerzi meg: „Ezt a könyvet a világháború alatt Péter szerb király hálósobájának asztaláról zsákmányolták, és Tábori Kornél adta nekem. Én viszont Szabó Lőrinc kedves kollégámnak adtam oda cserébe egy másik könyvért. Zsadányi Henrik, Bpest, 1933. I. 28. Az átadás tanúi voltak: Kemény Simon, Barcs Imre, Bakos Ákos, Hajós Sándor, dr. Kőszegi Imre”. (Említi Rába György is idézett monográfiájában, 76.kk.)

hívja fel egyik első elemzőjének, Németh Lászlónak figyelmét¹³. És 1926-ig érvényes a költő és vers kapcsolatára az a pragmatista pedagógiai-pszichológiai preferencia, amelynek ars poeticáját *A Sátán Műremekei* záró versében mondja ki: „Legyen a költő hasznos akarat”. Ennek alapján éli át a szegénység-gazdaság ellentétét, tüntet mindenféle terror ellen és reméli az Erő által szervezett társadalmi megváltást. Nem valamilyen politikai szervezet nevében (azokban sohasem hisz), de a *Vezér*-elv megtestesülése alapján. Az 1928-as *Vezér* című vers így lesz egyszerre tárgyilagos korrajz, a költészet hasznossági elvét, a Petőfi által a *XIX. század költői* című versben megfogalmazott igényt ad absurdum vivő költemény, a klasszikus szerkesztettségű modernség és az avant-garde által egyként szuggerált messianisztikus sejtelmeket egyesítő monológ. Amely mögött hallani vélem a Stefan George iskolájához tartozó, a Hölderlinnel záruló klasszikus német költészetre hivatkozó Max Kommerell következtetéseit¹⁴, de a Führer és a Dichter képzetét egy általános jelenre vonatkoztatva, a neves német szociológus, Ferdinand Tönnies *Kürwillejének, választóakarátának* megfelelően¹⁵. A *Vezér* című, még homogén lírai monológ nélkül nem kerülhetett volna oppozícióba költészetében a továbbiakban a Führer- és a Dichter-elv, nem jöhetett volna létre a dialogikus poétikai gyakorlat.

¹³ Lásd e fejezet 12. számú jegyzetét. Erre utal Németh László idézett 1931-es tanulmányában, éppen a költő tájékoztatására hivatkozva: „az anarchikus iramú vers, melyet gazdája a görög kórus modernizált változatának nevez”.

¹⁴ Max Kommerell: *Der Dichter als Führer in der deutscher Klassik*. Bondi, Berlin, 1928. A George-féle Blätter für die Kunst köréhez tartozó szerző a német klasszika fölött seregszemlét tartva hasonló ellentmondással találja magát szemben: bárha leírja „Freilich bleibt nach wie vor das erste das Werk”, a műben mégis a „hasznos akarat” megtestesülését keresi, és ezt az eszményt állítja a jelen ifjúsága elé. Azt a szellemi pillanatot rögzíti könyvében, amely feltételezi a Dichter és a Führer egybeesését, ugyanakkor érzékeli a szétválás esélyét (szerinte: veszélyét) is. „Wenn der Verfasser sein Buch »Der Dichter als Führer« nennt, so ist er gewillt, die Dichter darin auftreten zu lassen als Vorbilder einer Gemeinschaft als wirkende Personen. Hat einerseits die Suche nach Lebensumständen dazu verleitet, die Dichtung selbst hintanzusetzen, so läuft man wiederum Gefahr, im Dichter nichts als den bloßen Poëten zu sehn. (Vorbemerkung)”.

¹⁵ lásd Tönnies, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1887.

A huszadik századi költészet egyik nagy csapdája éppen a „Legyen a költő hasznos akarát” jelszó, amely ekkor alkalmazhatóvá válik éppúgy minden hagyományos baloldali, mint a bal- vagy a jobboldali diktatúrákat idealizáló messianisztikus vágyképeknek mind leírására, mind megítélésére, mind elfogadására. Ez a történelmileg meghatározottan jelentkező akarati-pszichológiai szemlélet nem valamely költői irányzathoz kötődik, hanem az összes, az első világháború után használható irányzatban kifejezhetővé kényszeríti magát. Költői személyiségek kíváncsisága, megszállottsága, elkötelezettsége, hálája, de még szkepszise is alkalmazhatja az élő hagyományos formákat, sőt epigon módon reorganizációt is kiválthat (például a csak „szocreál”-ként emlegetett szocialista realizmust). Az lehet biográfiai kérdés, hogy egy valamely személyiség miért hozott létre egy bizonyos formációt, de az poétikai tény, hogy a hagyományosan érvényben lévő alkotási módszerek nem álltak ellen, nem zárták ki a reálisan létező politikai vonzást.

Ugyanakkor a feloldó ellenpélda is megfogalmazódik a korban, erre Ferenczi László hívja fel a figyelmet¹⁶: 1924 fontos év volt Ferrero életében, 1924-ben adta ki Párizsban a *Discourds aux sourds* című könyvét. „Savons-nous ce que nous voulons? C’est la question capitale” -- indítja Ferrero könyvét, majd így folytatja: „Ce désordre de la volonté est le mal dont notre époque meurt...”¹⁷

A poétikai feladvány éppen ezért: hogyan sikerült a gyakorlatban olyan paradigmát teremteni, amelyben hatékonyan le lehet küzdeni ezt a befolyást, és amely kizárja bármely, csak pszichológiailag ihletett akarati tényezőnek nem a jelenlétét, de a dominanciáját a versben. Így az annyiszor a költő szemére vetett *Vezér* című vers is más hangsúlyt és tárgyalást kíván: nem az a probléma, hogy Szabó Lőrinc megírta ezt a verset, hanem az, hogyan jutott az 1928-ban írott *Vezér*-től *A párt válaszol* című 1931-es költeményben¹⁸ a *Vezér*-elvet kizáró-megtagadó végeredményhez. *A Párt válaszol* című versben aztán a hagyományos homogén formában kifejezett paternizáló „hasznos akarát”, a diktatúrák

¹⁶ Ferenczi László: *Ferrero és a Hatalom. Vigilia*, 1991. 4. 29.

¹⁷ Ferrero, Guglielmo: *Discourds aux sourds*, Éditions du Sagittaire, Paris, 1924. 9., 10.

¹⁸ Megjelent: *Az Est*, 1931. március 29. Lásd még az *Egy eszmélet története: Szabó Lőrinc Naplója* című fejezet 26. számú jegyzetét.

legitimációja fordul az ellenkezőjére: olyan versszerkezet születik, amelyben elveszíti érvényét ez a legitimáció. A homogenitás helyett a *mássság* versen belüli megjelenése és tolerálása jelenik meg: a Führer és a Dichter ellenkező pólusra kerül, a vers dialógus színtere lesz. Méghozzá nem a hagyományos szubjektum-objektum polarításban, hanem a versben létrejövő, önmagára kérdező vershelyzet dialógusában. „Az absztrakt személy tiszta fogalma önmagából létrehozza a maga dialektikus ellentétét”. (Tönnies)¹⁹

A *Te meg a világ* kötet cím és a kötetet jellemző személyiség-látomás formálisan egy dramatizált költői világot revelál, amelyben az *aktor* szólama magába foglalja a hagyományos költészet lázadó egyénét (szociológiai szemlélettel, pragmatikus-pedagógiai indíttatással és a pszichológiai igazságkereséssel), és ezt ellenpontozza a *néző*, aki a világ változtathatatlan törvényeit láttatja (logikai ítéletet alkotva). De – és éppen ez a lényegesen új ebben a költészetben – nála nem a *te* meg a *világ* szétválása teremti az esztétikai megformálhatóság esélyét, hanem az *Enben* egyszerre benne élő és ki is váló, poétikai minőségében is dialógusba kezdő *te* meg a *világ* polifón megszólalása.

A *Költő és a Földiek* című verséről élete végén a *Vers és valóságban* így ír: „Érdekes, hogy felháborít mind a tömegnek, mind a messianistáknak az érekképviselése; szerintem »érdektelenül«, sőt a saját »érdeke ellen« is kell szólnia a költőnek”²⁰. Ezzel rés nyílik a pragmatista pedagógiai elven, tudatosítódik a perverzció, amely a *Vezér*-elvhez vezető bármely messianisztikus tömegmozgalom átélőjét a korporációs testületekbe sorolhatónak tekinti. És ahogy egy lassan kiépült rendszeren belül egyetlen ellentmondás tudatosodik, a felbomlás azonnal bekövetkezhet. Az *ars poetica* két eleme ezzel dialógusba kezd: a „hasznos” és az „akarat” két, elkülöníthető szféráját adja a versnek. Logikai alapon a vers pedagógiai és pszichológiai homogén hangoltsága megszűnik, a meglevő összetevők megmaradnak, csak hogy jellegükben megváltoznak és egymással szembefordulnak.

Megmarad az „ábrázolás” elve: sőt látszólag még inkább hangsúlyt kap, mivel a vers szereplőjének közvetlen környezete,

¹⁹ Tönnies, Ferdinand: idézett könyv magyar kiadását: *Közösség és társadalom*, az idézet Tatár György fordítása, Gondolat Kiadó, Bp., 1983. 177.

²⁰ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 50.

mindennapi élete jelenik meg a versben – csakhogy valójában átlényegülve, „viszony” formájában, analitikus jelleggel gondolja át a költő.

Megmarad a pedagógiai célkitűzés, a hasznosság elve: csakhogy már nem valamely csoportérdek szolgálatában, hanem az egyes ember önvédelmeként.

Sőt, megmarad a vers pszichológiai hangoltsága is, csakhogy már nem a közösségi akarat misztikus *Vezér*-elvét szolgálja, hanem a *személyes önzés* jogát emeli meghatározóvá, bárha ekkor még nem tudja, hogy korábbi nietzschei indíttatását stirneri sugallatra fogja felváltani.

Tehát Szabó Lőrinc költészetének mindegyik, korábban meghatározó elve megmarad, csak a vers számára való jelentésében változik. Szabó Lőrinc 1927–1928-as költői válsága (ekkori verse, az utóbb *Harc az ünnepért* címmel szereplő költemény költői metaforájával: „falba léptem”) abból következett, hogy mindezt egy folyamatosan célratörő, homogén beszédmódú verstestté kellett volna egyesítenie. Mivel pedig ekkori verseinek többsége e mérték szerint nem látszott számára sikerültnek, 1928 végén lemond a kötet összeállításáról. Időbe telt, míg felfedezte: a torzónak látszó versek adják az új lehetőséget (verse metaforájával a „csodát”: „s ajtót nyitott a fal”). Ez pedig a homogén verstest hagyományos ideáljának feladása, a dialogikus versbeszéd megjelenése.

A dialogikus gyakorlat első poétikai formációja nála a következő: a költő versében a környezete börtönszerűsége által meghatározottan szenvedő és akcióba lépő ember önmaga meghatározásáért vívott harcát éli át. A korporációkba kényszerítő történelem helyett az egyes ember történetét figyeli, amelyben a létező önmaga viszonylatait tudatosítja, beteljesítve önmaga megvalósításával önmaga pusztulását. A történet két nemlét közötti idő, amelyben az ember megszüli „gyermekét, a halált”. Amit a gyakorlati poétikában megtalál, az adekvát azzal az egzisztenciálfilozófiai analízissel, amelyet épp ez időben Heidegger a *Sein und Zeit*ben kidolgoz. A vers: „áttekinthetővé tenni létében egy létezőt, a kérdezőt”. „Legsajátabb létét *abból* a létezőből érti meg,

amelyhez lényege szerint állandóan és mindenekelőtt viszonyul, vagyis a »világból« [...] a vitában, amelyet magukkal a dolgokkal folytat»²¹.

Mindennek tudatosodása pontosan is köthető egy Szabó Lőrinc-szöveghez. Még a homogén hasznossági elv dominanciája idején hangzik el, szinte véletlen elszólásként, a még a hagyományos igényeket fogalmazó, Zilahy *A Fehér Szarvas* című színművét méltató-vitató publicisztikába ágyazva: a *Pandora* 1927-es, harmadik számában, áprilisban: „az író [...] sok életet él egyszerre és egymás mellett, nem pedig egy elvet»²².

Végeredményben: a húszas évek második felében és a harmincas évek elején nem nemzedéki, tematikai stílusváltás történt (illetőleg csak részben és járulékosan az), hanem paradigmaváltás. A paradigmaváltás lényege tehát nem tematikai, hanem szemlélettől ihletetten beszédmódbeli: a homogén versszemlélet dialogizálttá alakul át. A történelemben beteljesedő egy Igazság helyébe az Egy igazságának igénye lép. A megformáltság eltűri, sőt kiváltja a hangnemi különbség egyszerre való jelenlétét, a pszichológiai és a logikai hangoltság egymást kiegészítő szervező szerepét: a mindennapi életben való jelenlét logikai tudatosítását és az e jelenlét viszonyainak átélésében megszólaló pszichológiai minősítést.

A költő érzékelési adatokkal, emlékezettel, információkkal telített tudatában „a teremtést építi át” (*Rádiózene a szobában* című versből): az alkotásfolyamatban alakulva fogalmazódik meg maga a költői személyiség, míg közben létrejön a műalkotás. A klasszikus szerkesztettséggű modern versben az idealizált centrális elv, az avantgarde-ban az úgynevezett formabontás ellenére meglévő célratörő lényegi folyamatosság biztosíthatta a vers homogenitását. A homogenitás megszűnése a lényege a dialogikus poétikai gyakorlatnak. Az önmeghatározás a *másságok összefogásából* adódik. Ez pedig szükségessé teszi a különböző hangoltságú elemek poétikai kiegyenlítődését: a szerkezet szerepének hangsúlyosabbá válását (amely bizonyos aspektusból mint újabb fajta klasszicizálódás, tárgyiasság jelenik meg a felszínen). Másrészt a szöveg mindenkor is meglévő

²¹ Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Fordították: Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Gondolat Kiadó, Bp., 1989. 94., 106., 122.

²² Szabó Lőrinc: *Magyar sors és Fehér szarvas*. *Pandora*, 1927. 3. (április 21.)

dialogicitása kap ekkortól sajátos hangsúlyt, versszervező erőként jelenik meg, beleszólva a szerkezet retorikai megvalósulásába is.

1926 után ez a paradigmaváltás megjelenik – a Szabó Lőrincével egyidőben – a világirodalomban is²³. És ugyanez megtörténik a magyar lírában is, ahol ezt követően két szembeszökően markáns és egymástól határozottan különböző jellegű versalkotási mód különül el egymástól, válik hangsúlyossá, az elkövetkező poétikai értékrend meghatározójává. Az Illyés Gyula-féle poétika népi-nemzeti politikai kötöttségű, pedagógiai célzatú, realista-ábrázoló, folyamatosan elbeszélő jellegű – és az egyes ember létezési viszonyulásaira rákérdező, létbölcseleti ihletettségű, dialogikus szerkesztésű költészet Szabó Lőrinc és József Attila pályáján.

A változás leírása, interpretációja már in statu nascendi elkezdődik és a mai napig tart. Magam részéről filológiai rekonstrukcióval azt igyekszem bizonyítani, hogy a változás nem 1930–1932-ben jön létre, amikor az újabb versek szériájában majd pedig a *Te meg a világ* kötetben válik láthatóvá, hanem 1927--1928-ban alapozódik, Szabó Lőrinc költészete már ekkortól nem vezethető vissza előzményekre, kortárs példákra. Ezt fogja ő – inkább filozófusokra utalva – visszaigazolván látni a *Te meg a világ* idején.

* * *

Egy évtized szemléleti és poétikai paradoxona (1920--1930).
Szabó Lőrinc lázadó évtizede -- írtam monográfiám idézett első kötetének címéül. Kissé hangzatosan (talán az illyési, 1945-ös és 1956-os, politikailag taktikus értelmezési modellt²⁴ továbbra is követve), magam által azóta is állandóan megkérdőjelezve. Tudniillik ez az expresszionizmust és klasszicizálást különböző arányban megtartó és sajátos szimultánsággal keverő költészet *tematikájában* valóban lázadó volt, állandó elégedetlenséggel fordult a külvilág felé, ugyanakkor már

²³ Erre az összehasonlíthatásra utaltam korábbi tanulmányomban: *On the Borderline of Nineteenth and Twentieth Century Poetic Discourses: The Appearance of the Dialogical Poetic Paradigm. Neohelicon*, 1994. 1. 61–83.

²⁴ 1945-ben az igazolási eljárás során Illyés Gyula politikai érvelése és a költő védőbeszéde egyoldalúan a szociális hangoltságot hangsúlyozta költészetében. Lásd Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, i. k.

ebben az évtizedben is tudatosította mindenfajta lázadásnak a *hiábavalóságát is*. Lázadása színeződött Stefan George politikai egzaltációjától, a protestáns keresztény megtisztulás-vágytól és a marxista terminológiával vezényelt haladáselvtől. Ugyanakkor mindegyik motiváló tényező valamifajta ellenkező ekhót is kap, ezzel mintegy groteszkké is téve -- akár a költő akarata ellenére is -- a verset. George ihlete az „Anyaföld” természetmisztikájával helyettesíti a nemzeti megújulást hirdető váteszi feladatkört²⁵, a protestáns hagyomány egyfajta eretneksíratással fedi el a különböző terrorokra emlékező ítélkezést, a keresztény megváltásvágy antihumanista fegyveres lázadást helyez kilátásba, a néptribun szociális szónoklatai pedig a történelmi tehetetlenség tudatában bicsaklanak meg. A lázadás ezáltal -- mint a rend megváltoztatásának módozata -- mindenképpen *erőszakos* és antihumanista mivoltával szólal meg a kezdeti avant-garde színezetű szabadversektől kezdve (kezdődően az 1920. május 4-én írott, ifjúkorának mestere, Babits Mihály által nagyra becsült, ugyanőt ugyanakkor meg is rettentő *Áradás, áradás!* című verssel²⁶).

Olyan lázadó szólal meg Szabó Lőrinc verseiben 1920 és 1928 között, aki győzelmet vagy eredményt nem ígér, leginkább pedig a rendbontás megalázó-erőszakos motívumaira hívja fel a figyelmet. Szabó Lőrincel az a tudat lép be a költészetbe, amelyik mindegyik „történelmi” hír hallatára félelemmel reagál: nem a történelem menetét építi részvételével, hanem az események ijesztő hatását elemzi. A kívülálló szemével féli az eseményeket, mint ezt első kötete, a *Föld*,

²⁵ A motívum sajátos továbbéléséről tanúskodik József Attila *Ars poeticá*-jának első változata, ahol intertextuálisan jelenik meg ez a georgei--Szabó Lőrinc-i formula: „van anyaföld is, ahol tankok / erősítik föl rímeit!...” (lásd a Stoll Béla-féle *József Attila összes versei. Kritikai kiadás*, Balassi Kiadó, Bp., 2005. 2. kötet, 412. oldalán: 573a. *Ars poetica* [I.] 39--40. sorok.; eredetije a PIM Kézirattárában, JA469. sz. alatt)..

²⁶ „Délután elvittem Babitsnak. Könyvtárszobájában, a díványán fekvé olvasta végig; utána remegni kezdett, s azt mondta, hogy »ennél nagyobb verset Vörösmarty óta nem írtak.« [...] nyilvánvaló, hogy Babits dicséretében elsősorban a saját félelmei szólaltak meg” -- emlékezik 1954 április 18-án a vers keletkezéséről Szabó Lőrinc. In: *Érlelő diákévek*, i. k. 301. MTAKK Ms 2271/217.

Erdő, Isten egyik záró versében, a XXXI. számúban²⁷ klasszicizáló és expresszionista mozaikokból időnkívüli reagálássá stilizálja:

Jelenések

A templomokban sercegve lobbantak ki a fáklyák
s az Istennő szobra magától összeomlott;
mikor kiléptünk a kongó, megriadt utcákra,
véresre gyúlt vitorlák szánkáztak az egen.

A kaszárnyákban sikoltoztak a kürtök;
a halkereskedők ijedten rakosgattak nyitott bódéikban;
a fórumon iszonyú robajjal dőlt össze a Hallgatás Tornya
s mire megjött az éj, felforrtak a kutak vizei.

Ezen az éjszakán történt, hogy a csörömpölő légiók alatt leszakadt az Arno-hid;
ketreceikben bömböltek a cirkuszi oroszlánok,
mialatt messze Erynnisek és Vaskigyók őrzöngtek a zengő ormokon
s forró szelek birkóztak a megtorpadt mezők felett.

Egyszerre felhőkig harsant a Tűz s az imbolygó vörösségben
közápor döngölte le a visszhangzó erdőket;
köröskörül tanácstalanul nyargaltak a fekete folyamok
és félelmükben megrepedtek a tavak tükrei.

Egy sokat változó korban úgy kezd dialógusba a történelemmel ez a költészet, hogy annak megoldás-ígéreteit bárha hangoztatja, folyamatosan vissza is utasítja. A versek szövegébe azért fogalmazódik bele a lázadás retorikája, hogy ezáltal az emberek (köztük hangsúlyosan: maga a költő) helyzetének tarthatatlansága -- és az azt ellenpontosító remények és félelmek -- kimondhatóvá váljanak. A költő ekkor inkább a megszólalás retorikáját és nem annyira teljes poétikáját alkalmazza.

A költő *poétikailag* a személyes megszólalásban már ekkor is az általánosítható érveket, leírásokat formálja (utóbb korábbi költészetének

²⁷ Az *Összes versei* számára *Jelenések* címmel dolgozza át. A *Vers és valóság* emlékezése szerint „a 19-es kommün kitörésére és az általa keltett réműletre vonatkozik, lényegileg azonban fantáziajáték”. (Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. i. k. 43.)

ezeket a mozzanatait emeli ki korai versei átdolgozása során). Ugyanakkor a verset uraló retorikában a nyers és szókimondóan *önző* indulat szólal meg, akkor is, ha nemzete, nemzedéke, íróársai, eretneksége, kereszténysége, „proletársága” nevében *is* beszél. Amikor pedig valamely csoportot szólaltat meg, akkor a vers úgy veszi fel azok beszédmodorát, hogy egyben le is leplezze mondóit: a program megszólaltatásával a megvalósítás naturalitását is végiggondoltatja. Az említett *Áradás, áradás!* című vers avant-garde kórust megelevenítő megszólalásmódja például egyszerre mutat be (bármifajta) terrorista politikai különítményt és jellemzi a befogadók történelmileg kikényszerített elfogadását de elítélő borzongását is. A „lázadó” korszakát az irodalomtörténeti köztudatban leginkább reprezentáló verse, a *Kalibán*²⁸ éppen ennek a befogadónak az önpusztító retorikája, amely az önmagára kezét emelő ember önpusztító perverzítésát fogalmazza. A korszak zárása idején fogalmazott *Vezér* című monológ²⁹ pedig egyszerre hordozza magában a személyes álmodozás önzésének retorikáját és az egyéntől idegen hatalmat perszonaként megfogalmazó megszemélyesítést. A messianisztikus vágyakozások évtizedében Szabó Lőrinc talán az egyetlen költő, aki bele néz ugyan a politikába, de annak minden mozzanatában máris benne látja annak visszáját: megvalósultságát.

Irodalomtörténeti közhely: Szabó Lőrinc tapasztalatlan a politikában, azért tévedhet el benne. Első évtizedének költészetét ismerve megkockáztatom: mindenkinél jobban ismerte a politika megvalósulásának mechanizmusát. Amikor mindenki reménykedett, ő már akkor sem hitt semmiben. Amikor pedig mindazok elkövetkeznek, amiket sokan várnak, mások meg amiktől rettegnek -- akkor a megvalósulás során az események levetkeznek az elmélet és a vágyakozás idején megrajzolt idealizáló álorcát. Ekkor Szabó Lőrinc -- a túlélés érdekében -- elsőik közt veszi fel magánemberként a mimikrit: a költő megelőző tapasztalatait ellopja és alkalmazkodik a magánember. De gyanúba mégis a költő keveredik, hiszen a magánember a maga mimikrije gyanánt azokat a verseket mutatja fel, amelyek korábban éppen a későbbi alkalmazkodás kényszerű szabályait gondolták végig.

²⁸ Megjelent: *Az Est*, 1923. november 11.

²⁹ Megjelent: *Pesti Napló*, 1928. szeptember 16.

Ugyan ki figyelt fel arra, hogy Szabó Lőrinc költőként ezekben az időkben sohasem tévedett emberellenes tendenciák diktálta retorika követésébe?! Utóbb mégis magának és közvetlen barátainak kellett apologetikusan hangoztatniok³⁰: a szélsőséges politikai viharzások idején teremtette meg nagyköltészetét (1930 és 1943, a *Te meg a világ* és az *Összes versei* között). És ezt az utat járja élete végéig, a háborút követő politikai váltás után is (sokszor és sokáig a nyilvánosság kizárásával a *Tücsökzene*, *A huszonhatodik év* és a *Valami szép* verseiben 1945 és 1957 között). Függetlenedve a politikától. Ami a *költőt* már nem érdekeli, hiszen amit az jelenthet, azt az ő költészete már megelőzőleg feldolgozta³¹. *Más világokban*³² járhatott, amikor a Szabó Lőrinc nevű magánember (más kortárs *költőkkel* együtt) a történelem kényszeréből évtizedekig a politika mezején botladozott. Védekezett, alkalmazkodott.

* * *

Egoizmus és messianizmus. A húszas évek végén bekövetkező változást a Szabó Lőrinc-i lírában az váltja ki, hogy ezt a két dolgot – az egoizmust és a messianizmust -- *poétikailag* nem tudta „lázadozó” évtizedében egymással összhangba hozni. Már a *Fény, fény, fény* kötet idején, 1924--1925-ben így fogalmazza meg az *egót*, verscímbe emelve: *Nézek s ezer arcom visszanéz*³³. „Ez itt a világ és benne én”; „Hol *nem*?

³⁰ Lásd a költő 1945-ös *Naplóját* és védőbeszédeit. In: Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, i. k.

³¹ Ezért is tévedtek azok, akik 1945 után valamilyen költői önvizsgálatot kértek számon a költőn és utóbb kritikáikban az 1947-ben megjelent, önéletrajzi fogantatású létbölcséleti versciklusán, a *Tücsökzene* című gyűjteményén is. Hiszen ő nem utólag, hanem éppen hogy *előzőleg* megtette mindezt. Ezt hangoztatja 1945-ös *Naplójában* és védőbeszédeiben is (lásd Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz* idézett gyűjteményét és jegyzeteit). Csakhogy ez a számvetés nemcsak a fasiszta, de a marxista kötelékekből is jóelőre kiemelte ezt a költészetet.

³² Az 1938-ban, a *Vezér* átírt változatával megjelenő *Harc az ünnepért* kötettel egy évben keletkezett vers címe. A költő következő, 1943-ban összeállított *Régen és Most* című kötetében jelent meg utóbb.

³³ Megjelent: *Pesti Napló*, 1924. június 22.

Mi lehet, / ami nélkülem is él?"; „Minden vagyok én, semmi vagyok én,
/ és változás -- --"; „ki ellenem tusakodik, / molyként szétmorzsolom”;

-- ma még -- -- mert forog a tükör és
még érdekel ez a Sok,
nézek s ezer arcom visszanéz
s fordul, ha fordulok,

de holnap -- -- A tükörből -- talán --
kilépek -- pattan az ég -- --
s csengő sikollyal összetörök
a nagy szappanbuborék.

És a korszak zárásakor ugyanezt a *Vezér* című versben imígyen
ismétli meg:

Elbúcsúztam magamtól. Hogy mi lesz,
én is csak sejtem. Testem óriás
keretté tágult. Legnagyobb alázat,
te, legnagyobb hit, segíts meg! Segíts
te is szerencse! Minden kész. Jelen
vagyok az ország hetven városában,
ötszázezer szuronyban mutatok
a főváros felé, egy óra múlva
monitoromon eldördül a jel:
én megszűnök és szívem árama
megindítja az új rend gépeit.³⁴

³⁴ A vers idézett része az 1938-as *Harc az ünnepért* kötetből való. Ugyanez a rész a
Pesti Napló 1928. szeptember 16. számában imígyen hangzik:

Most elbúcsúzom magamtól. Mi lesz,
nem tudja senki. Én sejtem. Amit
megindítottam, most az az egyetlen
lehetőség, egyetlen helyes út.
Csak erőm legyen, legyen önuralmam
s meglesz a győzelem: jelen vagyok
az ország kétszáz városában, én
indulok meg félmillió szuronyban
a főváros felé, egy óra múlva
monitoromon eldördül az ágyú:
én megszűnök s testem épületében

Az *ego* számára nincs történelem, minden az *én* függvénye, és ennek az *én*nek a megszűntével megszűnik a világ is. Ugyanakkor ez az *ego* önző akaratával mégis visszahozza a világot, vele együtt a politikát és a történelmet, sőt egyfajta -- most mindegy, milyen -- „haladást” is: „A cél: én vagyok, a cél én magam”.

Ez a „lázkodó” értelmezés -- a maga szimultán technikájával -- ki is zárja, be is hozza a történelmet a versbe: az *ego* bárha nem lehet a történelem hordozója, mégis abban, azáltal, sőt annak ellenére nyilvánulhat csak meg. Tehát az *ego*-lét és a Vezér-lét között valamilyen logikai ellentmondásnak kell lennie („Elbúcsúztam magamtól”).

A poétikai váltás szükségességét a *Vezér* című vers 1928-as változata jelentette be, a bekövetkezett változásnak jellegét az 1938-as átdolgozás magyarázza³⁵. Az *ego* személyességének és a történelemben élésnek a kettősségét az 1928-as vers tematikailag egyezteteti és ebből következően a vers beszédmódjának retorikai egységét poétikailag is hitelesként szimulálja, az 1938-as átdolgozás ezt a kettősséget már csak tematikailag kezeli egybeolvashatóként, poétikailag éppen ezáltal az összeolvasztással utal egyfajta abszurditásra is. Egy vagylagosságot tisztáz ki poétikailag az átdolgozás a vers múltjából: meghallja a dialógust a történelmi perszóna hatalmi retorikája és a tudatában a mindenséget saját képére és hasonlatosságára átépítő önző *ego* mindentakarása között. A monológban megjelenik a dialógus: a grammatika szilárd váza ugyanazzal a szöveggel két gondolati építményt válthat ki.

- Én vagyok
a nép, az ország: minden porcikám
és minden percem és gondolatom
szétosztogattam s egy-egy katona,

megmozdul egy világ gépezete.

³⁵ Az ilyenfajta átigazításról írja az *Összes versei* 1943-as *Az olvasóhoz* címzett utószavában: „Nem hamisítottam a múltamat, hanem most mutattam meg igazán. [...] A versek váza, alkata, csontozata mindegyiknél mutatta, súgta, elém rajzolta, szinte követelte a végső formát, az egyedül helyes, sőt egyedül lehetséges megoldást”. (Singer és Wolfner, Bp., 1943. 679., 678.).

egy-egy élet lett mind: akaratom
vérben és húsban iker másai:

A kulcsszó: az *akarat*. Az akarat, amely 1928-ban még összekapcsolta a két brutalitást: az egót és a történelmet. Az 1930-tól megújuló Szabó Lőrinc-i költészet egymást oppozícióban láttató elemeit. Az *akarat* szó hasonló grammatikai jelenléte 1938-ban megmagyarázza, hogy ugyanaz az akarat két, különmemű valamivel is társulhat, és ezáltal egymás *ellentéteivé* is teheti azokat. A Dichter-elv és a Führer-elv itt már egymás rovására *akarhat* csak. Olvashatom így is, de olvashatom úgy is. Leginkább: a kettő dialógusát.

„Legyen a költő hasznos akarat”. -- retorizálta a lázadás ars poeticáját fogalmazva *A Sátán Műremekei* kötet záró verse³⁶. Végül is éppen ez, a programja okán szocialistának is feltűnő programvers válhatott volna ennek a költészetnek a buktatójává, amellyel deklaráltan feloldani vélte önzés és néptribunság *A Sátán Műremekei* idején polarizálódó ellentétét, és amelyben egy hagyományos retorikához kötötte vissza programszerűen költészetét. Nem pedig a *Vezér* című, melyet évtizedekig többféle -- egymással sokban ellentétben álló -- politikai kánon minősített költői vereséggé is. A programversben a Költő-Messiás képlet azonosítódik, megelőzve a *Vezér* monológját, amely már érzékeli az ellentmondást, és az azonosításból való kioldódást, a Költő szemléző kívülmaradását is feltételezi³⁷. A *Vezér*

³⁶ Megjelent: *Magyarország*, 1926. május 1. számában, *A költő éljen a földön* címmel. *Válogatott Verseibe* 1934-ben nem veszi fel, csak az *Összes versei* számára igazítja meg *A költő és a földiek* címmel.

³⁷ Életrajz és textológia sajátosan ismétlődő jelenete Szabó Lőrinc pályáján: a megidézett két verset a pályáját féltő magánember más-más történelmi helyzetben politikai alibiként is ki akarja használni. A *Vezér* 1938-as kötetbeli közlése egyfajta utalást is jelenthetett a győztes vezérek korában az előzetes költői megrajzolásra. Az ezt követő üzöttségében, a háború után pedig még életmeditációjába, a *Tücsökzenébe* is tanácsosnak vélte beledolgozni *A költő és a földiek* című verset az akkoriban politikai okokból ismét megkívántta vált szociális-történelmi tematikája okán. A *költő* mégis mindkét esetben megrontotta a helyezkedés-védekezés pozícióját. A *Vezér* esetében a régi vers ellentéteit hangsúlyozza ki a poétikai megformálással; a másikat a *Tücsökzene* 264. *A Költő és a Földiek* című darabjában pedig idézőjel közé tette, mintegy kijelentve, 'nem ér a nevem'. Mint ezt utóbb, a *Vers és valóság* (i. k. 50. és 244.) verselemzése során be is vallja: „Azért

létrejötte éppen azt is tudatosítja, hogy olyan tematikai ellentmondásokba keveredett ez a költészet, amelyet hagyományos beszédmóddal nem lehet feloldani. A hagyományos beszédmód poétikai és filozófiai lefokozódáshoz vezet, költői elhalást előlegezhet meg. Bekövetkezett ez is 1929-ben: a kötet meg nem jelentetése és egy éves hallgatás. Vagy pedig le kell vonni az 1927--1928-as évek (köztük a *Vezér* című vers) következtetését, kiszabadítani a megjelenő poétikai sejtelmeket. Ez következik el 1930-tól.

Ha egy évtizeden keresztül *öntudatlanul* szolgálta egyszerre -- Croce esztétikájának történetileg megkülönböztető terminológiájával élve -- a pedagógiai és az öncélú művészet elvét, most már *tudatosan* eljutott a paradoxon kimondott megjelenítéséhez. Eddig csak poétikailag jelentkező bizonytalanságként formálódott: a klasszicizálás és a különböző avant-garde motívumok villódzásában és az egyértelmű állásfoglalást kerülő groteszk kétpólusúságban.

Ha pedig a költő „hasznos akarát” akarna lenni, akkor a változtatás reményével kellene harcba szállnia. De a gyakorlatban éppen a tehetetlenséget kell tudomásul vennie. A *Pesti Napló* 1927. április 17. számában jelenik meg a politikai tárcáértékű *Tízezer magyar gyermek* című vers. Veszélyes poétikai tapasztalattal: a vers folytatja *A Sátán Műremekei* építkezését, versmondait és érvelő retorikáját. Csakhogy az egész versszerűvé tevő cícomákkal díszített. A költő a hagyományos úton ekkor kerülne -- költészet helyett -- a költőiesség útjára. Ugyanakkor *a versen kívül* hoz egy olyan feszes mottót, amely máris magában rögzíti a későbbi Szabó Lőrinc-versbeszéd jellegzetes helyzetét: egyszerre lázadó és tehetetlen. Benne a korabeli expresszionista baloldali marxista terminológiájú versbeszédet ellenpontozza:

A: rettenetes. De ne törődj vele, mert mindezen nem lehet változtatni.

B: Nem lehet változtatni? Hisz ez még rettenetesebb!

van a teljes vers idézőjelbe rakva, mert mintegy distanciát akartam jelezni, azt, hogy mindezt nem okvetlenül a mostani énem mondja, hanem az 1926-os, vagyis *A Sátán Műremekei*é. [...] A vers pontosan követi *A Sátán Műremekei* ars poeticájának a gondolatmenetét” (i. k. 244.).

A kettő közötti poétikai ellentmondás végül is nemcsak a versbeli főszereplő szociális tisztviselő-fiatalember, hanem a vers-történet elbeszélő költő tehetetlenségét is mutatja. Kétféle kétségbeesést szembesít: a történet szociális megoldatlanságából fakadót és a költő poétikai csapdájából következőt. Maga a kétségbeesés válik ezáltal a vers alkotói témájává: az elbeszélés feldolgozhatatlansága, esztétikai megoldhatatlansága. Ez vezet ebben a versben egy Szabó Lőrinc-től idegen záró képhez, amely majd az örütséggel küzdő József Attila költészetében fog visszatérni. A *Nagyon fáj* hasonlóképpen a megoldatlansággal szembesülő világában. Szabó Lőrincnél a zsácutca mélypontja: a jajkiáltás.

s mint cellábazárt néma örült,
ki csak dühöng s ajtót nem lel sehol:
mellében futkos és ugat
egy új, vad, állati sikoly.

1938-ban visszatekintve, a *Vezér* című vers átdolgozásakor aztán már tudja a költő, hogy a feltorlódott ellentmondásnak megoldásaként a csak „hasznosság”-elvvel, a versben is csak politikussá válással szemben a *Szabó Lőrinc-i utat* találta meg. Ehhez az alázatossá válás helyett egyfajta szerencsére, kiszámíthatatlanságra is szüksége lehetett („Segíts te is, szerencse!”). De éppen ez a segítségül hívott erő, a *szerencse* az, amelyre az 1928-as *Vezér*-versben még inkább csak a *credo quia absurdum* értelmében hivatkozik. Érti a feszültséget, és érzi ösztönösen, hogy innen kell kitörnie, ha valóban meg akarja újítani költészetét.

Próbálom a vers diktátor-perszonájáról leválasztani az *ego* igényét, keresem a versben *az újabb poétikáért folytatott küzdelem hőségét* megfogalmazva látni:

A cél: én vagyok, a cél: én magam
és valami, amit magam sem értek,
mert úgy használ föl engem is, miként
én a többit, de amíg ösztönöm
és a szerencse meg nem csal, e cél is
előre birtokom.

Tudja, hogy valamilyen történés előtt áll költészete is: amely cél máris benne van a versben („előre birtokom”).

A fesztáv óriásira nyílik, de ezt csak a végső, 1938-as változatban képes megfogalmazni. Olyan segélykérés serken ki a versből, ami egyébként a legidegenebb a Szabó Lőrinc-i lírától. Akkorra tudja nevén is nevezni, hiszen már -- mint az övétől idegent -- kiiktatta költészetéből; de -- mivel lehetőségként az eredetiben is benne élt -- csakis antedatálva (1938-ban az 1928-as dátumot hangsúlyozva) használja: „Legnagyobb alázat, te, legnagyobb hit, segíts meg!”. Egy olyan múltbeli állapotot rögzít ezzel, amely újabb tudása, poétikai-filozófiai biztonsága horizontjáról visszatekintve már megmagyarázhatja a váltást előkészítő-kikényszerítő előzetes retorikai-poétikai állapotot.

1938-ban már tudja, hogy a meglévőből ki lehetett hozni a változót. De az 1938-as átdolgozáskor azt is tudja, hogy 1928-ban a feltalálás „szerencséje” még hiányzott. Mondhatnám magam is visszatekintve: éppen a bizonytalansági reláció értelmében kellett hogy kilicitálja a *maga* számára a nagyköltészetet. A kiválást a tizenkilencedik századi költői hagyományból. (De hiszen magát a fizikai-matematikai törvényt is -- amelyre célzok ezzel -- épp azokban az években erősítik meg: kutatásait a *Vezér* verssel szinte egy időben védi meg Heisenberg.)

A szerencse? A véletlen? 1928 és 1938 között egy filozófus tanította meg Szabó Lőrincet elutasítani az előző évtized retorizált állapotát. Költészetének 1938-as horizontjáról visszatekintve már tudja, hogy annak a poétikai állapotnak a szimpla folytatásai költői értékvesztéshez vezettek. Az ő költészete a korábbi alkotóelemeket -- dialógusba hozva -- opponálhatta.

És ez a váltás több, mint egyetlen költészet megképződésének feltétele. Olyan filozófiailag megsegített és visszaigazolt, poétikailag kimutatható változást -- költői paradigmaváltást -- jelent, amely Szabó Lőrinc költészetét -- éppen mert meg merte képezni a költő -- *költészettörténeti* eseménnyé avatja.

* * *

Költői ötletek a paradoxon feloldására. Váltás következett el, amely a korszak lírájának egészét -- így-úgy -- jellemezte. Csakhogy

minden költő egyetlen példány, és éppen ezért nem lehet *csak* korszak-meghatározókkal jellemezni. Meg kellett keressem az eddig is számba vett életrajzi, stílustörténeti és poétikai mozzanatok mellett azt a specifikumot, amely a Szabó Lőrinc sajátos váltását nemcsak előidézte, hanem ami azt végül meg is erősíthette. De éppen azzal maradtam sokáig adós, hogy *miáltal* tudatosodik az ő számára az ekkor bekövetkezett váltás.

Ekkor lép be egy rövid ideig, de annál nagyobb intenzitással a költő életébe egy másik, idősebb költő: Juhász Gyula. Nem is a költő, hanem a beteg ember. A hol egyik, hol másik idegszanatóriumban (a drágább Siestában és a közönségesebb Schwartzerban) szenvedő költő Szabó Lőrincék új, Németvölgyi úti lakásának szomszédságában él, Szabó Lőrinc meglátogatja, talán azért is, mert ismerős a hely -- nemrég éppen a Siestában lábadozott öngyilkossági kísérlete után az ő felesége is –, együtt keresik fel tüdőbajban elhalt költőtársuk, Tóth Árpád sírját, kirándulásként a közeli temetőben. De figyeljük csak a költő emlékezését Juhász Gyuláról írott esszéjében: „Első látogatásom már nagy birkózás volt a makacsságával. A zavar és megdöbbenés negyedórája után valami felelősség és szégyenérzet kezdett szorongatni, [...] Hát nem tudok segíteni? [...] Mint gyors ragály, szállt meg a sötétsége. Fájdalma felbolygatta minden dekadens hajlamomat. Egyszerre csordultig töltött a gyűlölet az egész mindenség ellen, az élet rejtélyes kormányzói ellen, akik a végtelen anyagnak ebbe a hozzám hasonló kis parányába annyi szenvedést, annyi feketeséget és kétségbeesést zsúfoltak össze. Fellázdattam ég és föld ellen, a pillanat borzalma és reménytelensége meggyőző szavakat adhatott a számba, s az átvett fájdalom meggyőző csengést a hangomnak. Csöndesen és sötéten, gyötrődve és összefüggéstelenül szidni, gyalázni kezdtem az életet. Azonosítottam magamat a beteggel, igazat adtam minden komorságának, hogy ingereljem. – Állj bosszút a kízódon azzal, hogy nem veszed tudomásul! Kezdd figyelni agyadban az iszonyúság férgeit, és mondd neki azt, amit én szoktam mondani a szenvedésnek, ha már elkerülhetetlen, mondd azt, hogy »nem fájsz, hanem érdekelsz«! – Az ellent-nem-állás elvével dolgoztam, átvettem a kiindulópontjait. Eltelt egy fél óra, egy óra. Lelki technikát vázoltam föl, módszert rögtönöztem, felnagyítottam a magam hasonló kínjait, és magasztaltam kedvelt lelkigyakorlatomat, a buddhista önmegváltást: a fájdalom vállalását és megsemmisítését.

Ijesztő dolgokat találtam ki magamról az élet gonoszságának és aljasságának példázására, egy részüket nem is kellett kitalálni. Nehéz titkokat bíztam rá, meg mertem tenni, »hiszen örült«. Sejtelmem sincs róla, hol futott a határ a valóság és hipnotizáló ihlet közt. Még feketébb éjszakát festettem az éjszakájára, és egyetemesen »lepleztem le« minden áttatást [...] Úgy éreztem, hogy lényegileg mindenben igazat mondtam neki»³⁸.

Ez a terápia egyúttal a *Te meg a világ* költői módszertanát is jelentette. Az örült költővel való „együttműködés” olyan módszerhez segítette Szabó Lőrincet, amely a korábbi lázadó perlekedéseket egységes egésszé szervezhette. Az *aktor* és *néző* küzdelme nem más, mint Szabó Lőrinc színjátéka Juhász Gyula lelkéért. A terápia olyan színjátékot alakított, amely Szabó Lőrinc költészetében létrehozta a „tükörszínjáték”-ot.

A filantróp tevékenység egyben a költő kísérleti laboratóriumát gazdagította, az őt is épp ekkor izgató problémák megoldását segítette. Ami az egyik ember számára néhány fájdalmas-világos pillanat maradt az éjszakába vezető úton, az a másik költőt megmentette a haláltól, költészete elnémulásától. Hiszen a költő lázadó évtizedének, eddig vezető költői hagyományának utólagos elrendezéséről is szó van ebben a szellemi építkezésben. A *Kalibán!*-től *A Sátán Műremekeiig*, illetőleg az 1927–1928-as versekkel bezárólag egy olyan költői világot hozott magával, amely minden egyes versében fel akarta robbantani a világot, de ugyanezekben a versekben tudomásul is kellett vennie, hogy ez a világ felrobbanthatatlan. Ha erre a lázadó korszakra világirodalmi modellt keresnénk, Dosztojevszkij akkor még kevésbé méltatott, azóta a figyelem középpontjába emelkedő regényét, *A kamaszt* említhetem. Szabó Lőrinc nemcsak ismerte, de méltatta is az 1921-ben, Trócsányi Zoltán fordításában *A siheder* címmel megjelent könyvet: „Az egész háromkötetes regény, Dosztojevszkij egyik főműve, a maga bonyolult és szinte kibogozhatatlan cselekményével egyetlenség, fanatikus hittel vallott ideának ad keretet -- a siheder érzi a Pénz hatalmát és olyan gazdag akar lenni, mint Rotschild. – Egész élete kínos vergődés, mert

³⁸ Szabó Lőrinc: *Találkozások Juhász Gyulával*. In: *Emlékezések és publicisztikai írások*, i. k. 402--403.

törvénytelen származása miatt mindenütt lenézik, de tudja, hogyha egyszer övé lesz a Pénz, akkor mindenki hódolattal görnyed elébe. Nem az önzés teremti meg agyában ezt az eszmét, – hiszen a siheder maga az önzetlenség, – nem aljas öncélt lát a pénzben, hanem eszközt. Tulajdonképpen nem is a pénzre és nem a hatalomra van szüksége, hanem csak arra, amit a pénzzel meg lehet szerezni, és ami hatalom nélkül el nem érhető: az erő magányos és nyugodt tudatára. Függetlenség! – ez a végső cél, amelynek birtokában aztán akár szét is osztja vagyonát az emberek közt, szívesen jár ócska kabátban, rongyos esernyővel és önként választja mindenütt az utolsó helyet. [...] A siheder sokkal egészségesebb gondolkozású, mint az anarchista Raszkolnyikov, akit valósággal megbetegít a maga eszméje, egészségesebb és reálisabb érzékű, bármily ügyetlenül és félszegen forog is az emberek között. Sok benne a tapasztalatlanság, a fiatalos zöltség, eszméje megvalósítása természetesen nem sikerül: a siheder mindvégig szegény ördög marad, s a regény végén eltűnik szemeink elől, nem tudjuk, mi lesz vele”. Szabó Lőrincnek ez a *Pesti Napló*ban 1921. november 6-án megjelent ismertetése bármelyik versének szerkezetévé válhatna a *Föld, Erdő, Isten* utánról *A Sátán Műremekeivel* bezárólag. De amit hozzáfűz, már a dialogikus beszédmód paradoxiját előlegezi: „Gyönyörű szenvedés ezt a regényt olvasni”. Az imígyen leírt csapdahelyzetből természetes út vezet vissza a regényt is ihlető műhöz: *Der Einzige und sein Eigenthum*.

* * *

A paradoxon feloldása: Stirner belép a beszédmódba. Ez a pillanat lesz az, amikor felfedezhette, hogy amivel egy évtizede küszködik, az már a megelőző századi filozófiában megfogalmazódott. Amit a *Vezér* vers ellentmondásaként az ego és a történelem szétkívánczolásaként észlelhetett³⁹, azt nemsokára megtalálta Stirner⁴⁰ *Der Einzige und sein Eigenthum* című művének⁴¹ bevezetőjében:

³⁹ Hogy 1928-ban még nem ismeri Stirner beszédmódját, azt éppen a *Vezér* című vers átiratában idézett -- jelenlétével a Szabó Lőrinc-i költészet *múltjára* visszautaló -- két kifejezés jelezheti. Az „alázat” és „hit” a Stirner-féle beszédben válik negatív kulcsszóvá, amely éppen a történelemmel („jövő”) kapcsolódik *Az*

„Aber seht doch jenen Sultan an, der für »die Seinen« so liebevoll sorgt. Ist er nicht die pure Uneigennützigkeit selber und opfert er sich nicht stündlich für die Seinen? Ja wohl, für »die Seinen«. Versuch' es einmal und zeige Dich nicht als der Seine, sondern als der Deine: Du wirst dafür, daß Du seinem Egoismus dich entzogst, in den Kerker wandern. Der Sultan hat seine Sache auf Nichts, als auf sich gestellt: er ist alles in allem, ist sich der Einzige und duldet keinen, der es wagt, nicht einer der »Seinen« zu sein.“⁴²

Egy álmaiban, természetesen elutasítva: „Mire várjak még tovább, a jövőt lesve alázatosan?” 1938-ra ezek a fogalmak dialogizált jellegűek, jelenlétük egyszerre távolító hatású (Stirner-féle beszéd), de akkor már egyfajta poétikai „ünnepe”, a dialogikus poétikai paradigma klasszicizálódásának, szintetizáltságának sugallatát is hordozó. A vers 1928-as fogalmazása idején azért nem jelenhetnek meg a versben, mert a költő számára ez a két kifejezés még -- sem filozófiailag, sem poétikailag -- nem jelent semmit.

⁴⁰ Rába György 1972-ben megjelent monográfiájától kezdődően a szakirodalom Russell filozófiai gondolataival egyeztetni Szabó Lőrinc költői fordulatát. Ezek az értelmezések Szabó Lőrincnek egy későbbi visszatekintésére mennek vissza, amelyben arról beszél, hogy újabb költői alakulásakor a *megerősítést* Russell példájától kapta ("Rendben vagy, te is *egy lehetséges világ* vagy, fiatalember.", in: Köhalmi Béla: *Az új könyvek könyve*, Gergely R. Kiad., Bp., 1937, 305.). De itt a költő *utólagos* visszaigazolásról beszél. Stirnerről életében hallgat: tudatos elhallgatás vagy kriptamnézia folytán? Sírotúli üzenetében, a *Vers és valóság*-ban említi csak meg, *Az Egy álmai* című verssel kapcsolatban (i. k. 57.). A magam részéről a kapcsolat első hangsúlyos említését Baránszky-Jób Lászlóval való beszélgetéseim során hallottam.

⁴¹ Sajnos Stirner művének teljes magyar fordítása nem készült. Ezért a német eredetit idézem, jegyzetben adva meg a magyar megfelelőt (fordította Hell Judit). Az általam használt német kiadás: Max Stirner: *Der Einzige und sein Eigentum*, Reclam, Leipzig, [1892] 13--14. A továbbiakban a német szöveget ebből a kiadásból idézem. A jegyzetbeli angol fordítás a Max Stirner: *The Ego and his Own*, edited and introduced by John Carroll, Harper and Row, New York, Evanston, San Francisco, London, 1971. kiadást követi.

⁴² Max Stirner: *Der Einzige und sein Eigentum*, 13--14. [„De nézzétek csak a szultánt, aki oly jóságosan gondoskodik az »Övéiről«. Nem ő maga-e a merő önzetlenség, s nem áldozza-e föl magát óránként az Övéiért? Igenis, az »Övéiért«. De próbáld csak meg egyszer, hogy úgy mutakozz meg, mint aki nem az Övé, hanem mint aki Tenmagadé vagy: miértis egoizmusa alól kivonod magadat, börtöne kész számodra. A szultán a semmire, csupán önnön magára épített

És ugyanezt végigviszi az Isten, a haza, a szabadság, a szeretet, a jog, a liberalizmus megszemélyesítésén keresztül, szembefordul mindennel, ami az individuális személyiséget valamely közösségi cselekvéshez fűzné, illetőleg valamilyen korporáció tagjává avatná. Úgy teszi fel a kérdést, hogy erre válaszként, folytatásként a költő csakis ezt írhatja majd: „Ha mindig csak megérték, / hol maradok én?” (*Az Egy álmai*)⁴³

Lehet Stirner filozófusként külön epizódfigura, lehetett politikai programadóként végletes zsarnokságok -- egy Nero vagy Caligula -- szentesítője. De *poétikailag* jelen esetben felszabadító hatással volt Szabó Lőrincre. Stirner belépése ebbe a költészetbe az intertextualitás egy sajátos esetét is jelentheti. Hozta számára az általa utóbb Russell nevével jellemzett modellt (a lehetséges út kényszerű követése és a követés szuggerálása helyett az egyes embernek „egy lehetséges világ”-ként való megjelenését), ugyanakkor ennek az *egy lehetséges világnak* a berendezkedését elősegítette gondolattal, szóval és cselekedettel. Biztatta gondolatmenetét, hangolta beszédmódját, szövegszerűen beleépült az alkotás folyamatába és retorikájába, esetenként pedig egész verseket közvetlenül is kiváltott (még hozzá a legkiválóbbakat: például a *Semmiért Egészen* vagy *Az Egy álmai* címűeket).

Tematikailag Stirner meggyőzte a költőt, hogy a kereszténységnek és általában az istenhitnek nem az ateizmus, a konzervativizmusnak nem a liberalizmus, az államnak nem az anarchia, a kizsákmányolásnak nem a forradalom, a rabságnak nem a szabadság, a nemzeti elnyomásnak nem a függetlenség, a kisemmizettségnek nem a jog, a patriotizmusnak nem a hazátlanság az alternatívája. Mindenféle lázadás vagy elkötelezettség csak újabb rabság kezdete. A polgári erények pedig önmagukban hordozzák az ember függőségét.

Fülep Lajos a századelő – Lukács György baráti közelében élő esztétája, a *Szellem* című (1911) Firenzében szerkesztett folyóirat társszerkesztője -- a huszadik század legelején⁴⁴ imígyen vonja le

mindent: ő egy személyben minden, önmaga számára az Egyetlen, és nem tűr senki olyat, aki azt merésznél, hogy ne »Övéinek« egyike legyen[.]

⁴³ Megjelent: *Pesti Napló*, 1931. március 15.

⁴⁴ Fülep Lajos: *Stirner*, a *Szerda* című folyóiratban, kötetben újraközölve: Fülep Lajos: *Egybegyűjtött írások, I.* MTA Művészettörténeti Kutatócsoport kiadása, Budapest, 1988. 312--323.

mindennek következtetését: „a Stirner-féle egoizmus önmagam megtalálása, önmagamnak minden fixa ideától abszolút függetlenné tévése; ezután nézhetek utána, hogy -- mire is van nekem szükségem. Stirner egoizmusa -- bizonyos megalkuvással -- tulajdonképpen azt jelenti, hogy mindent magamra vonatkoztatok, öntudatosan; nem pedig Istenre, emberiségre, hitre, igazságra, társadalomra stb. Legkevésbé magam nem engedem ezekre az ideákra vonatkoztatni, engem, a teremtőjüket; én tehetek velük, amit akarok, ők nem tehetnek velem semmit. Egyszer s mindenkorra véget akar vetni annak a végtelen munkának, hogy régi szentségeket, ideákat, igazságokat újakkal helyettesítsünk -- hogy folyton legyen miknek szolgálnunk --, melyek éppoly relatív értékűek, mint a régiek; a pontot akarja odatenni a pusztán ideákból összerakott, ezért a végtelenségig nyújtható mondatnak általa megtalált végére; a pont, az -- Én vagyok. [...] Stirnerrel be van fejezve a küzdés önmagunkért minden elképzelhető fantommal szemben: az Én megtalálta önmagát az évezredek vándorlásában, nem akar mást, mint önmagát, ami a sajátja. Stirner etikai szkepticizmusa és szubjektív idealizmusa egyformán ellensége mindenfajta morálnak, államnak, társadalomnak, szocializmusnak, liberalizmusnak. Az individuum, az egyén korlátlan akarati és cselekvési szabadsága a célja ennek a filozófiának, szemben minden doktrínával, megkötő formával, elnyomással. [...] Nem a jövőben, mint a vágyaim tárgya, él a valódi ember, hanem jelen van, itt él -- mondja Stirner. [...] Stirner szerint minden pillanatban a legtökéletesebb vagyok, aminél tökéletesebb már nem is lehetek. Mert minden pillanatban éppen annyi vagyok, amennyi lehetek, és nem is kell, hogy több legyek. [...] Az ember beleszületik kötelékekbe, melyek végzetesek korlátlan szabadságára és egoizmusára; az »Egyedülvaló« azonban megsemmisíti e kötelékeket, agyrémeket, nyakunkra nőtt saját alkotásainkat, hívják bár őket társadalomnak, népnek, államnak, családnak, házasságnak, bárminek. Vedd el, amire szükséged van -- ez mindnyájunk harca mindnyájunk ellen. Stirner »Krieg aller gegen alle«-ját sem kell azonosítani Nietzsche »Wille zur Macht«-jával. Stirneré az *önmagamért* való küzdés, önmagamat és mindazt, ami az enyém, amit magamévá tudok tenni, küzdöm ki az emberek közt; a cél bennem van, én magam vagyok az, magának a »Macht«-nak teremtője. [...] Ez az »Én«, az alkotó Én, egyszersmind birtoklója a szellemi és a látható világnak, természetnek, történelemnek. Minden az »Én« teremtménye,

mindennek ő -- a tökéletes -- mértéke. [...] Az én szabadságom akkor tökéletes, ha egyúttal -- hatalmam is; ekkor én megszűnöm pusztán szabad ember lenni, »Birtokló« vagyok. [...] Fichte visszavezeti a mindenséget a végtelen Énre, a »tisztá Énre«, az Ichheitre; Stirner a véges Énre épít, mellyel elpusztul minden»⁴⁵.

Ez vagy, ez a test, mely
mint szent kerítés
őriz örökké;
s értsd meg: csak egyszer!
csak most! csak itt! és
sehol soha többé!

Soha! – megtanúld.
Csak most! – ne hallgass
örültek szavaira.
Bármily nyomorúlt
vagy is, te vagy csak
életed ura.

Irtóztató
magány a harcód
idegenek között;
élj, ha ez a jó,
halj meg, ha az jobb:
nincs senkihez közöd.

Soha! – Számkivetett vagy,
de úr, ne felejtsd el!
Kívüled semmi sincsen:
egyetlenegy vagy
egyetlenegyszer
s oly árva, mint az isten.

*(Egyetlenegy vagy)*⁴⁶

Hát nem mibennünk fáj a világ,

⁴⁵ Fülep Lajos: *Stirner*, i. h. 314--315., 313., 316., 316., 316--317., 319., 319., 319.

⁴⁶ Megjelent: *Pesti Napló*, 1930. szeptember 28.

ha vannak sebei?
Már roskadok, s egy terhemet is
ki veszi, ki veszi le?
Mi közöm az olyan világhoz,
amelynek hozzám nincs köze?

Ne magamat? De! Magamat!
Mindenki magát!
Nem magamért, mindenkiért
siratom én a magányt.
Magad vagy, Ember, a hadsereged,
és a harc rémületes;
undorodj s halj meg, tiszta szív,
de míg bírsz, védekezz!

(*Ne magamat?*)⁴⁷

Valóban Stirnernél az *Én* a Semmi és a Minden: „Gott und die Menschheit haben ihre Sache auf Nichts gestellt, auf nichts als auf sich. Stelle Ich denn meine Sache gleichfalls auf *Mich*, der Ich so gut wie Gott das Nichts von allem andern, der Ich mein alles, der Ich der Einzige bin. Hat Gott, hat die Menschheit, wie ihr versichert, Gehalt genug in sich, um sich alles in allem zu sein: so spüre Ich, daß es *Mir* noch weit weniger daran fehlen wird, und daß Ich über meine »Leerheit« keine Klage zu führen haben werde. Ich bin nicht Nichts im Sinne der Leerheit, sondern das schöpferische Nichts, das Nichts, aus welchem Ich selbst als Schöpfer alles schaffe.”⁴⁸

Ezután már megszűnik a klasszicizálás és avant-garde egyszerre jelenlévő, a vers beszédmódját zavaró, abba nem szervülő kettőssége a

⁴⁷ Megjelent: *Pesti Napló*, 1931. január 25.

⁴⁸ Max Stirner: i. k. 14. [„Isten és az Emberiség a Semmire építettek, semmi másra, mint önmagukra. Ugyanígy Én is *Önmagamra* építetek, az Én épp úgy, mint az Isten, minden más Semmije; Én önmagam számára minden, Én, az Egyetlen vagyok. Ha az Istennek, ha az emberiségnek, miként ti állítjátok, önmagában véve elegendő szubsztanciája van ahhoz, hogy önmaga számára minden legyen, akkor úgy érzem, *Én*belőlem még kevésbé hiányzik ez, és nincs okom panaszkodni »ürességem« miatt. Én nem az üresség értelmében vagyok Semmi, hanem a teremtő Semmi vagyok, az a Semmi, amelyből alkotóként Én magam teremtek mindent”.] (A *Gehalt* szubsztanciaként való fordításakor az angol szöveget követjük, v. ö. 41.)

retorika és poétika egyeztetetlenségéből eredően groteszkbe forduló tematikában. Logikusan kimondhatóvá, sőt -- egyes, didaktikus esetekben -- a filozófust utánamondhatóvá válik a gondolatmenet, amely elválasztja a költőt a felvilágosodás kora óta örökül kapott, „hasznosság”-elvű etikai megnyilatkozás-kényszertől. A *Felirat* című szonett⁴⁹ a Stirner-könyv mottója is lehetne, annak mintegy végletes sűrítménye:

Menteni, menteni, megmenteni!
Könyörögni az istennek, aki
megúnta örök trónját, ingatag
angyaloknak, hogy le ne bukjanak,

visszaszegezni hulló csillagot,
mosni a felhőt, ne fogja mocsok,
látni a rosszat: nincs semmi szilárd:
és mégis akarni az ideált:

Óh lelkem, be nehéz! s mint vád, ijeszt,
hogy sírodon ez volna jó kereszt
és felirat:

„Nevesd ezt a boldogtalant, aki
hitetlenül is próbált tartani
egy isteni és álmodott világot,
amelyben minden pusztulásra vágyott.”

Ez a költészet nem a humanizmus, a vallásos érzület, a patriotizmus, a szabadságvágy vagy a szerelem ellenzője, hanem az ebből következő emberi függőség opponálója. Egyszerűen ráhangolja befogadóját gondolkozása alapvető megváltoztatására: másfajta beszédmódot vált ki ezáltal. Stirner nyomán megváltoztatja a beszéd koordinátáit: „Läßt Du Dir von einem Andern Recht geben, so muß Du nicht minder Dir von ihm Unrecht geben lassen; kommt Dir von ihm die Rechtfertigung und Belohnung, so erwarte auch seine Anklage und Strafe. Dem Rechte geht das Unrecht, der Gesetzlichkeit das *Verbrechen* zur Seite. Was bist Du? -- Du bist ein - *Verbrecher!* [...]

⁴⁹ Megjelent: *Pesti Napló*, 1930. március 2.

Berechtigt oder Unberechtigt -- darauf kommt Mir's nicht an; bin Ich nur *mächtig*, so bin Ich schon von selbst *ermächtigt* und bedarf keiner anderen Ermächtigung oder Berechtigung. Recht -- ist ein Sparren, erteilt von einem Spuk; Macht -- das bin Ich selbst, Ich bin der Mächtige und Eigner der Macht. Recht ist über Mir, ist absolut, und existiert in einem Höheren, als dessen Gnade Mir's zufließt: Recht ist eine Gnadengabe des Richters; Macht und Gewalt existiert nur in Mir, dem Mächtigen und Gewaltigen”⁵⁰.

Szabó Lőrincnél:

Törvényszék? Én is az vagyok!
S jogomat bár vitassa minden,
ha itt és most és én tekintem:
így forognak a csillagok!

Emberek, ti ítélni mertek?
Tudhatjátok (azt hiszitek?)
mért volt mindaz s mi lehetett,
amit más tett vagy sohasem tett?

(*Csillagok között*)⁵¹

Hol vagy már, égi akarat?
Nem bűn s nem bűnös semmi, senki.
Önzésem? Az is én vagyok!

Megkoronáztam magamat:

⁵⁰ Max Stirner: i. k, 233., 245. [„Ha másvalaki által adatsz jogot magadnak, akkor nem kevésbé a jogtalanságot is el kell szenvedned tőle; ha az igazolás és a jutalom tőle származik, akkor várd tőle a vádat és büntetést is. A jog elől a jogon-kívülség, a törvény elől a *bűnös* kitér. Mi vagy te? *Bűnöző* vagy! [...] Joggal vagy jogtalanul -- ezzel nem törődöm; ha hatalmas vagyok, akkor már föl is vagyok hatalmazva, és nincs szükségem senki fölhatalmazására vagy följjogosítására [a pontosvevesszőtől átvéve Fülep parafrázisából, i.h. 320.]. A jog -- olyan támaszték, amelyet egy kísértet osztogat; a hatalom -- ez Én magam vagyok, Én vagyok a Hatalmas, és a hatalom Birtokosa. A jog fölöttem áll, abszolút és egy magasabb szférában létezik, kegye onnan árad rám: a jog a bíró kegyelmi ajándéka; hatalom és erő csak Bennem létezik, a Hatalmasban és Erősben”.]

⁵¹ Megjelent: *Pesti Napló*, 1932. január 6.

király vagyok! és kutya! mint ti,
akik most meghallgattatok.

(*Mint ti*)⁵²

És ha így nézzük, Szabó Lőrinc egyik legjellegzetesebb verse, a *Semmiért Egészen*⁵³ is beilleszthető ebbe, a Stirnertől ihletett horizontba. Stirnertől eredeztethetőségét az 1906-os Fülep-féle Stirner-interpretáció mintha aláhúzná. Mindazt olvashatjuk itt, ami motívumszerűen majd a Szabó Lőrinc-versben is benne lesz: az alkatrész-lét kívánalma éppúgy, mint az, „hogy a világnak kedvemért ellentéte vagy”. És benne a vers alap tétele:

bent maga ura, aki rab
volt odakint,
és nem tudok örülni, csak
a magam törvénye szerint.

Fülep cikkében ezt olvashatjuk: „Minden szeretet, amely valamire kötelez, megkötés. Aki szeretete tárgya iránt tartozást érez, romantikusan vagy vallásosan szeret. A szeretet maga az érzés, és akit vagy amit szeretek, az én tulajdonom; tulajdonomnak nem tartozom semmivel, nincs iránta kötelességem, akárcsak a szemem iránt; ha védem, magamért teszem. [...] Te ember, nem vagy más, mint a táplálékom, mint ahogy te is megeszel és elhasználsz engem. Egymásra vagyunk utalva, nem az izoláltság az ember eredeti állapota, hanem a társas élet. Csakhogy ne teremtsünk magunknak társadalmat, hogy ő egyen meg minket, keressünk egymásban anyagot, amit mint tulajdonukat használunk. Az én hatalmam a tulajdonom; a hatalmam révén jutok a tulajdonomhoz; a hatalmam én *vagyok* magam, s általa a magam tulajdona. [...] Kedves nekem minden igazság, amely *alattam* van; *fölöttem* lévőt, melyhez igazodnom kellene, nem ismerek”⁵⁴.

Sőt, még a verset szinte visszájára fordító zárás is benne olvasható ebben az interpretációban is:

⁵² Megjelent: *Pesti Napló*, 1931. október 25.

⁵³ Megjelent: *Pesti Napló*, 1931. május 24.

⁵⁴ Fülep Lajos: *Stirner*, i. h. 320--321.

és én majd elvégzem magamban,
hogy zsarnokságom megbocsásd.

Így írja a költő -- a filozófiai író pedig ezt olvassa ki Stirnerből: „Szeretem az embereket -- az egoizmus öntudatával; szeretem őket, mert a szeretet *engem* boldogít. Szeretek, mert természetemben van a szeretet, és jólesik. [...] Én, ha szenvedni látok valakit, akit szeretek, lecsókolom homlokáról a bánat barázdáját, mert nekem rosszulesik látnom; magamért csókolom le; a magam fájdalmát akarom elkerülni”⁵⁵.

Az egyént irányító, meghatározó „igazság” -- legyen az Isten, állam, haza, mozgalom, szabadság, párt -- létét visszajáról mutatja fel szenvedélyes érvelésében a filozófus. Nem tagadja létüket, csak az értéket minősíti *egy más szempont* horizontjáról. Mindazt, amit az újkor embere mint viszonyítási (akárha vitatott) értéket megismert, amelyek között alakult tájékozódása, Stirner -- a maga szenvedélyesen érvelő⁵⁶ modorában -- *kisérteteknek* minősíti. És ez megint kulcsmetaforává válhat -- a hegelianusok *Geistjétől* Stirner ezt opponáló *Gespensjtéig*, és a stirneri metaforát ironikusan visszafordító Marxig. „Mit den Gespenstern gelangen Wir ins Geisterreich, ins Reich der *Wesen*” -- kezdi a *Der Spuk* című fejezetet, s a vége felé ismét visszajut erre: „Aber nicht bloß der Mensch, sondern alles spukt. Das höhere Wesen, der Geist, der in allem umgeht, ist zugleich an nichts gebunden, und -- »erscheint« nur darin. Gespenst in allen Winkeln!” Ezzel szemben pedig szinte ujjongva mutatja fel a maga horizontját: „Wenn Ich Dich hege und pflege, weil Ich Dich lieb habe, weil Mein Herz an Dir Nahrung, Mein Bedürfnis Befriedigung findet, so geschieht es nicht um eines höheren Wesens willen, dessen geheiligter Leib Du bist, nicht darum, weil Ich ein Gespenst, d. h. einen erscheinenden Geist in Dir erblicke, sondern aus egoistischer Lust: Du selbst mit *Deinem* Wesen bist

⁵⁵ Fülep Lajos: *Stirner*, i. h. 320.

⁵⁶ Fülep kifejezése: „az érvek felvonultatása [...] Stirner föerőssége”. i. h. 314. A magam részéről inkább a *retorikust* használnám.

Mir wert, denn Dein Wesen ist kein höheres, ist nicht höher und allgemeiner als Du, ist einzig wie Du selber, weil Du es bist”⁵⁷.

Lehet, hogy erre is visszautalt a kitűnő debattőr Marx, *Kiáltványában*, midőn híres világlátomását fogalmazta, miszerint „Kísértet járja be Európát”⁵⁸ Azaz: visszafordította a gondolkodás és beszéd módját a közösségi gondolkozásra és az osztályharcok történetéből épülő külső meghatározókra; vissza az *egóról* a történelemre. Az expresszionizmus pedig, átvéve a marxi beszédmódot, a líra hagyományos pedagógiai-didaktikus megszólalásaként alkalmazza.

Szabó Lőrincnek -- láttuk -- ahhoz nem kellett Stirner, hogy az *egót* verse középpontjába állítsa, sem pedig hogy érzékelje, hogy a hagyományos-megszentelt kötöttségek zavarólag avatkoznak legszentebb megvalósulásába, versének beszédmódjába, de igenis jól jött a filozófus felszabadító érvelése, érvelésének szinte állandó szónoki imperatívusza: „Meine Freiheit wird erst vollkommen, wenn sie meine - - Gewalt ist;”⁵⁹. A költő megalkotta ehhez a maga beszédmódját -- ez lesz a *Te meg a világ* nagy poétikai újdonsága --; verseiben pedig megkeresi azt a keresztezési pontot, amikor a vágy, az akarat, az erő hatni tud: a külvilág rendszere ellenében az Egy álmai érvényesülhetnek.

⁵⁷ Stirner, Max: i. k. 51., 54., 54. [„Kísértetekkel érkezünk meg a szellemvilágba, a *lények* birodalmába.[...] Ám nemcsak az ember, de minden kísért. A felsőbb lény, a Szellem, amely mindent bejár, egyszersmind semmihez-kötött, és csak ebben »jelenik meg«. Kísértet minden zugban! [...] Ha téged gondosan ápollak, mert szeretlek, mert szívem benned táplálékot, szükségletem kielégülést talál, ez nem egy felsőbb lény kedvéért történik, melynek Te megszentelt teste vagy, nem azért, mert Én egy kísértetet, azaz egy megjelenő szellemet látok Benned, hanem önző vágyból: *Te magad*, a Te lényeddel együtt vagy értékes számomra, mert lényed nem valami felsőbb, nem magasabb és általánosabb nálad, hanem egyetlen, mint Te magad, mivel Te vagy az”.]

⁵⁸ A *Kommunista kiáltvány* első sora nemcsak fenyegetés, de egyben ironikus filozófiai fogalomvita is lehet: Marx ironikusan tér vissza a *Gespenst* kifejezésre, talán arra is replikázva, hogy Stirner minden társadalmi kötöttséget mint „Gespenst”-et és „Spuk”-ot utasított el: „Ein Gespenst geht um in Europa -- das Gespenst des Kommunismus”.

⁵⁹ Max Stirner: i. k. 196. [„Szabadságom csak akkor lesz teljes, ha ez -- az én *hatalmam*;”]

ideje volna végre már
megszöknöm közületek.

De hová? „Die Eigenheit aber ruft Euch zu Euch selbst zurück, sie spricht: »Komm zu Dir!« [...] Die »Eigenheit« ist eine Wirklichkeit, die *von selbst* gerade so viel Unfreiheit beseitigt, als Euch hinderlich den eigenen Weg versperrt”. „»Freiheit lebt nur in dem Reich der Träume!« Dagegen Eigenheit, das ist mein ganzes Wesen und Dasein, das bin Ich selbst. Frei bin Ich von Dem, was Ich *los* bin, Eigner von dem, was Ich in meiner Macht habe oder dessen Ich *mächtig* bin. *Mein Eigen* bin Ich jederzeit und unter allen Umständen, wenn Ich Mich zu haben verstehe und nicht an Andere wegwerfe.[...] *Mein Eigen* aber bleibe Ich”⁶⁰.

Szabó Lőrincnél:

⁶⁰ Max Stirner: i. k. 193., 193., 185., 186. [„Az egyediség azonban visszahív benneteket önmagatokhoz, és így szól: »Térj meg magadhoz!«[...] Az egyediség olyan valóság, amely éppen azt az alávetettséget utasítja el *önmagától*, amely benneteket visszafogva útjaitokat elzárja.[...] »Szabadság csak az álmok birodalmában létezik!« Ellenben az egyediség az én egész lényem és ittlétem -- ez Én magam vagyok. Szabad attól vagyok, *amitől megszabadulok*, birtokosa annak vagyok, ami a hatalmamban van, vagy amelyen én uralkodom. Mindenkör és minden körülmények között a *magam tulajdona* vagyok, ha megértem, hogy birtokoljam önmagam, s ne dobjam oda másoknak.[...] De én a *magam tulajdona* maradok”.] Fried István hívta fel figyelmemet, hogy az idézetben egy Schiller sor variánsa rejtőzik (melyre az idézett jegyzetelt angol fordítás sem utal). A Szabó Lőrinc-vers, *Az Egy álmai* Stirneren keresztül végülis a schilleri versmodellre is visszaental: *Der Antritt des neuen Jahrhunderts* című versében Schiller a külvilág történelmi mozgás-zavaraival szemben a belső szabadságra utal: „In des Herzens heilig stille Räume/ Mußt du fliehen aus des Lebens Drang:/ Freiheit ist nur in dem Reich der Träume,/ Und das Schöne blüht nur im Gesang”. [*Az új évszázad kezdetén* címmel Kálnoky László fordításában: „A szív csöndes szentélyébe fuss hát/ A világból, mely forrong vadul./ Egy szabad hon van csak: Álomország;/ És a szépség csak dalban virul”.] Schiller térben és erkölcsben különböztetett, retorikusan megformált helyszínei Stirnernél tragikus alternatívává lényegülnek át; Szabó Lőrincnél mindez a személyiségen belüli, a retorikus megjelenítésben egyszerre térben és erkölcsben különböztető és tragikus alternatívát állító -- egymást egyszerre feltételező és kizáró -- dialógus megjelenési formájává szerveződik.

Bennünk, bent, nincs részlet s határ,
nincs semmi tilos;
mi csak mi vagyunk, egy-egy magány,
se jó, se rossz.
Rejtőzz mélyre, magadba! Ott
még rémlik valami elhagyott
nagy és szabad álmom - - - -

Tengerbe, magunkba, vissza! Csak
ott lehetünk szabadok!

És mikor? „Warum nun, wenn die Freiheit doch dem Ich zu Liebe erstrebt wird, warum nun nicht das Ich selber zu Anfang, Mitte und Ende wählen? Bin Ich nicht mehr wert als die Freiheit? Bin Ich es nicht, der Ich Mich frei mache, bin Ich nicht das Erste? Auch unfrei, auch in tausend Fesseln geschlagen, bin Ich doch, und Ich bin nicht etwa erst zukünftig und auf Hoffnung vorhanden, wie die Freiheit, sondern Ich bin auch als Verworfenster der Sklaven – gegenwärtig“⁶¹.

A költőnél:

Elrontott a kaján varázsló
mindent, ami volt s ami lesz.
Tudom, mi mi, és hogy a nagy
titok örökre az marad.
Uj vágy, uj hit, ujszinü zászló?
Játék, fölösleges.

A tudás unalom: az újat
csak a kezdet találja ujnak
egy darabig;
mindenkiben fölkél a nap,
de mindent csak az alkonyat

⁶¹ Max Stirner: i. k. 192. [„Mármost miért van az, hogy mégis a szabadság törekszik az Én szerelmesévé lenni, miért hát, hogy nem az Én önnön személyét választjuk kezdetül, közép- és végsőpontként? Nem vagyok értékesebb, mint a szabadság? Nem én vagyok-e, aki magát szabadítja fel, nem én vagyok-e az Első? Szabadság nélkül is, ezer bilincsbe verve, mégis Én vagyok, és nemcsak -- mint a szabadság -- mintegy jövődöre és reményre utalva, hanem -- ha a rabszolgák legkivetettebbjeként is -- a jelenben.”]

mutat meg egy kicsit.

Folytatni? Munka, nők? -- No és?
Nem több, amit cserébe ad
érte az életünk?
Megszégyenült és nem marad
többé velünk
az üdvözítő tévesedés!

(*Tehetetlenül*⁶²)

Avagy ismét a programvers, *Az Egy álmai* szövegével:

Mire várjak még tovább, a jövőt
lesve alázatosan?
Fut az idő, és ami él,
annak mind igaza van.

Aki bírta, rég kibogozta magát

Szabó Lőrinc barátja és (épp ekkor 'tanítványa') József Attila talán éppen a 'mesterrel' vitatkozik, amikor azt írja az *Eszméletben*:

Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

ő a történelemben gondolkozva alakította e poétikus metaforát, a „talált tárgy”-nak történelmi távlatot képzelt, bárha mintha egyik utolsó versével talán a 'mester' igazára „kancsítana”:

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.
E világban dolgozol
s benned dolgozik a részvét.
Hiába hazudozol.
Hadd most azt el, hadd most ezt el.

⁶² Megjelent: *Meztelen* címmel a *Nyugat* folyóiratban, 1930. II. k. 675. november 16.

Nézd ez esti fényt az esttel
mint oszol...

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

(*"Költőnk és Kora"*)

Talán ezzel lépett József Attila is az „üdvözítő tévedés” utáni állapotba, a jelenbe: a *„Költőnk és Kora”* ez a jelenlét, *Gegenwart*. Talán itt hajlik össze a „Kor” két nagy költője. „Beteggé gyógyított már az idő”: ezt mindkettőjük írhatta volna. Ezúttal Szabó Lőrinc írta.

Szabó Lőrincnél ezután következik a nagy hadüzenet a történelemnek. A *Te meg a világ* kötet után a *Különbéke*. A *Sivatagban* című versben⁶³ az „egy perc örömd” és az „egy perc életed” szembesül az „örökkévaló világ”-gal és „a Föld minden szenvedésé”-vel. A viszonyítás kifejezése Stirner örökös viszonyítását visszhangozza: „többet ér”. Ez már nem filozófiai feszültségkiéneklés és feloldás, ez már egy újjászületett költészet további programja: „A vers esetleg úgy fest, mint a legnagyobb önzés megnyilatkozása. Pedig a legnagyobb kétségbeesésé”⁶⁴.

Ekkorra a költő már magáévá alakította a beszédmód után a gondolkodásmódot is: már nem Stirner beszél itt, hanem a szerelmét a távolban tudó, vágyakozó élményét ihletőként felhasználó ember, aki utóbb már nem is tudja, honnan az áthallás a versbe: „Azt azonban ma sem tudom, magam sem tudom, hogy az idézett két sornak mi az igazi jelentése, az érzelmi értelme. Hogy gúnyos, keserű, cinikus, megalkuvó, biztató, kegyetlen, léha vagy kétségbeesett vagy mi egyéb volt, milyen lehetett az a lélek, az a tapasztalat, amely ezeket a sorokat súgta válaszul a kérdésekre. Megvetett, lenézett a Szfinx? Vagy ellenkezőleg,

⁶³ Szabó Lőrinc egy 1931-es egyiptomi utazás emlékéből alakítja a verset, megjelent: *Pesti Napló* 1933. április 23.

⁶⁴ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 504.

méltónak ítelt rá, hogy rémületes tudása legbizalmasabb, legbensőbb magvát közölje velem? Vagy talán hazudott? S ha hazudott, ugratásból tette, gonoszságból? Vagy éppen megfordítva: szeretetből, szánalomból?”⁶⁵ Szövegszerűen hallhatok mögötte senecai-schopenhaueri sugalmat⁶⁶, Kulcsár-Szabó Zoltán Baudelaire-vers parafrázisát olvashatja benne⁶⁷, és végülis vélhetem a Stirner-hatás összegeződésének a verset -- a költő tudatában mindezek a konkrét hatások elszunnyadtak. Értetlenül áll a verssel szemben, csak biográfiai esetlegességét ismerteti. Ekkor -- az ihletés pillanatára visszavetítve is -- csakis sajátjaként jelenik meg a szöveg. *A vers* sajátja valójában. Hiszen Stirner szemlélete, grammatikája és szövege is csak arra kellett, hogy a tudatban felgyűlt belső feszültségeket segítsen poétikai renddé alakítani.

Szabó Lőrinc költészetében ekkortól -- talán Stirner hatására tudatosodva -- azt vizsgálja: „ami van”. A jelent. Valóban *csak* széthull? Avagy lehet építeni erre a jelenre -- minden széthullása ellenére? Az Egy álmai, az *ego* preferálása vajon lehetővé tesz egy olyan poétikai rend átgondolását, amely, a széthullást vállalva, mégis alakíthat annak

⁶⁵ Szabó Lőrinc: *Egy marék Libia*, *Új Idők*, 1942. július 25.; könyvben: Szabó Lőrinc: *Emlékezések és publicisztikai írások*, i. k. 647.

⁶⁶ Schopenhauer *Parainesisek és életszabályok* című tanulmányában, a múlttól Homérosszal szólva azt mondja, mind ami megtörtént, hagyjuk, bármily szomorú is, s törjük azért kedves lelkünket a kényszerűséghez, az eljövendőkről pedig úgy nyilatkozik, hogy mindezek az istenek térdén fekszenek, „hingegen über die Gegenwart: singulos dies singulas vitas puta (Sen.) und diese allein reale Zeit sich so angenehm wie möglich machen”. (Arthur, Schopenhauer: *Aphorismen zur Lebensweisheit, Fünftes Kapitel: Paränesen und Maximen, B./ Unser Verhalten gegen uns selbst betreffend*, in: *Parerga und Paralipomena*, Hg. von Rudolf Marx. Stuttgart: Kröner 1974, S. 147.]; magyarul: „azonban a jelenről így: »minden napot végy úgy, mint egy-egy egész életet« (Seneca), s ezt az egyedül reális időt tegyük oly kellemessé, amint csak lehetséges”. (in: Arthur Schopenhauer: *Parerga és Paralipomena*, Világirodalom Könyvkiadóvállalat, Bp., 1924. II. kötet, 333., fordította Kecskeméti Pál). A Seneca-helyről Sajó Tamás szíves közlése: „az idézet Seneca *Epistulae morales ad Lucilium*ának 101. leveléből származik, a 10. szakasz 2. sora (a Teubner-kiadás sorszámozása szerint).

⁶⁷ Kulcsár-Szabó Zoltán: *Spleen és ideál*. Kötetben: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Anonymus, Budapest, 1998., 162--175.

ellenében egyfajta autentikus jelent? A Stirner által nyitó és záró mottóként kiválasztott Goethe-sor értelmében: „Ich hab' Mein' Sach' auf Nichts gestellt”. („Mindenemet a Semmire építettem” -- mint Fülep értelmezi vagy ahogy a Stirner-kalauzolta pokoljárás végi Purgatoriumba átjutva, Szabó Lőrinc a maga nyelvére fordítja le, sajátjaként beleépítve egyik programversébe⁶⁸: „különbékét ezért kötöttem / a semmivel,”)?

* * *

Verscím vagy kötetcím Húsvéti vers: a világirodalomban ünnepi megszólalás, a betetőzés és egyben újat nyitás pillanata; annak a dialógusnak a misztériuma, amely a rossz és a jó határán, a legfájdalmasabb elkeseredés-magáramaradtság leírásában a megváltás-megújítás lehetőségét is felvillantja. Az Evangéliumok legdrámaibb pillanata, mely egyszerre a halál és pokolraszállás valamint a megváltódás-feltámadás egymást kiegészítő-ellenpontosító jelenete. A világirodalomban ezt a végsőig kiélezett dialógus-helyzetet Goethe Faust-monológja reprezentálja: összegezve egy elképzelt pálya csúcsán az élet tapasztalatait és végiggondolva ellenében az öngyilkos halál kétségbeesését, hogy végül a harangok szava valami új élet reményét is beoltsa a vívódó lelkébe. Babits a magyar irodalomban már öntudatosan kapcsolódik a *húsvéti vers* e kettős, misztikus és kultúrtörténeti hagyományához az első világháború vérzivatarára ellenében. Ha pedig a *Különbéke* című vers írása idejére tanítványból már maga is mesterré emelkedett költő, Szabó Lőrinc utóbb két évtizednyi távlatból arra emlékezik, hogy „közvetlenül húsvét előtt” keletkezett a költemény⁶⁹, ez rávilágít a hagyományba ágyazottság ez esetben is meglévő rejtett jelenlétére.

De hát milyen ünnepi vers lehet az olyan, amelyikben „egyszerűen 33 évnyi fejlődésem és mintegy 15 évnyi tapasztalatom sűrítése

⁶⁸ A *Különbéke* című versből. Megfigyelésemet két műfordító költővel kontrolláltattam, s mind Vas István, mind Tandori Dezső elfogadta feltételezésemet.

⁶⁹ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 93. Megjelent a *Pesti Napló* húsvéti számában, 1933. április 16-án.

okádtatta ki belőlem ezt az undort”⁷⁰? Éppen ezáltal lesz *húsvéti* a vers: a húsvét véres ünnep, benne az ószövetségi rabság és megaláztatás emléke kapcsolódik az eredendő bűnt megváltó keresztáldozattal; és a fausti monológban is a Gonosz emeli fejét, hogy testet öltve megpróbálja megnyerni az ember elleni fogadását. Ez a Gonosz jelenik meg, egyre kiterjedtebb hatalmát felmutatva Szabó Lőrinc versében is. Inkább azt kérdezem: találok-e a vers szövegében olyan ellenkező tendenciát, amely -- Illyés szavával -- ezt a poklot húsvéti jelleggel „temperálja”⁷¹.

Különbéke

Ha tudtam volna régen, amit
ma már tudok,
ha tudtam volna, hogy az élet
milyen mocsok,

nem füttyörésznék most az uccán
ilyen vigan:
valószínűleg felkötöttem
volna magam.

Régen, mint az álmok tékozló
más fiai,
azt hittem, lehet a világon
segíteni,

azt hittem, szép szó vagy erőszak
ér valamit
s az élet, ha sokan akarjuk,
megváltozik.

Minden szörnyűbb, mint hittem akkor,
fiatalon,
de, hálistennek, egyre csökken
az undorom,

⁷⁰ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. k. 93.

⁷¹ Illyés Gyula: *Szabó Lőrinc*, i. k. 194.

egyre jobban bírom az évek
förtelmeit,
és az idő és a közöny már
fertőtlenít.

Mert fátylát sorra dobta minden,
egymásután,
s harminchárom évem ma átlát
minden szitán:

látom, sokkal több a mocsok, mint
az ifjúkor
sejteni bírta volna bennem
valamikor,

látom, milyen rútvál becsapják
a baleket,
s hogy a balek azért balek, mert
mást nem tehet,

s hogy az ész az érdek rimája,
és hogy magát
sugaras hőssé a bitang is
hogyan költi át,

s ha van is, kézen-közön elvész
az ideál,
és hogy nem hozhat egyetértést,
csak a halál, --

s mert mindez mégcsak nem is aljas,
nem szomorú,
s minden dolgok apja valóban
a háború:

úgy nézem, elszánt nyugalommal,
az életet,
mint reménytelen lepratábort
vagy harcteret.

Ha egyszerre tudok meg mindent,

hogy itt mi van,
egész biztosan felkötöttem
 volna magam.

De valamit a sors, úgy látszik,
 akart velem:
megmutatott mindent, de lassan,
 türelmesen:

különbékét ezért kötöttem
 a semmivel,
ezért van, hogy csinálom, amit
 csinálni kell,

ezért becsülök úgy egy-egy jó
 pillanatot,
ezért van, hogy a háborúban
 verset írok

s a leprások közt füttyörészek
 és nevetek
s egyre jobban kezdem szeretni
 a gyerekeket.

Szabó Lőrinc versében a „meglett ember” képlete testesül meg, egy évvel József Attila *Eszmélete* előtt: ez a költemény is az emberi tudat „megérését”, kiteljesedését írja le: az ember élete nem más, mint az önmaga számára ártalmas tapasztalatok fokozatos összegyűjtése-átélése. Igenám, de ez nem lenne több és más, mint az 1926-os, fiataalkori kötetében, *A Sátán Műremekei*-ben összeállított panaszlista, amely szuggesztív leírásaival valóban rangos költészet, de nem egyedülálló a társadalmi és történelmi igazságtalanságokat bemutató irodalomban.

Csakhogy Szabó Lőrinc mindezt már ifjúkorában sem valamilyen történelmi változás reményével kapcsolja össze. Inkább -- Baudelaire vagy éppen Babits hatására is -- egyfajta örökös-változtathatatlan *rosszal* köti egybe (*A romlás virágai* -- *A Sátán Műremekei*). Ifjabbkori verseihez képest a változás annyi, hogy a korábban alkalmazott Marx-féle terminológia helyett világképe gondolati vázaként számára alkalmasabbat választ, Marx valahai ellenfelének, „az individualizmus

cápájának”, Stirnernek világszemléletét építi költői világába. Azt magyarázza, hogy minden ember személyes sorsával maga nő bele a rossz szövevényébe, foglalja el helyét a „háború”-ban, amely ekkor, 1933-ban egyáltalán nem valamilyen szószerinti történelmi aktualitást jelent, hanem a költő által is hivatkozott Herakleitosz-féle általánosító filozófiai megfogalmazásra utal: „minden dolog apja ... a háború”, és ezt utóbb, más filozófiai eredettel, de azonos belső következtetéssel keleti témájú versei is visszhangozzák.

A tudatban ez a rossz pedig úgy foglal fokozatosan helyet, hogy kiirt onnan minden „ideál”-t, reménykedést. Ha az emberben felnő egy rossz világ, egyre kevesebb reménye marad: azaz a felnőtté válás egyben a *semmivel* való szembesülést jelenti. Tapasztalataink teljessége: a semmi teljes átélése. Erről szól a vers „cselekménye”. A „történet” a versben a gyermeki „üres” tudattól a „meglett férfi” semmivel telítődő világába vezet. És amikor a vers végén megkönnyebbülten a „gyerekeknek” adná át a terepet, szinte hallom a mester, Babits szavát, amellyel híres versét, *Az örök folyosó* címűt befejezi: „S megint előlről”. És mindkettő mögött közös mesterüknek, Nietzschének szlogenné vált következtetését az „örök visszatérésről”.

Ugyanakkor a vers ezt az „örök visszatérésként” ismétlődő „nevelődési” folyamatot minden *poétikai* erejével kétségbe vonja. A cselekmény szintjén a *jelen* máris a tragédián túli pillanat: a „fütyörésző” túlélés leírása. A ritmus: a pattogó ötödfelés és kettős jambus váltakozása, és az enjambement, amely a szentencia-mondás komorságát biztosítaná, ezúttal inkább a sorok formáltságát hangsúlyozva inkább dalolásra buzdít. A vers végére a sok *e*-betűs szóval szinte vihar utáni világosságúvá derűsödik a költemény. A záró sorban a két emelkedő ütem, feszes-pattogóról dalolóbbá válik: az utolsó jambus anapestusra vált át (u- / uu-), és ezt készíti elő rímhívója, ahol -- én legalábbis úgy hallom -- mintha az első jambus elhallgatna, az önmagával eltelt egyetlen hosszú szótag szinte tálcán kínálja a kecses anapestust: „és nevetek”(- / uu-).

A költő tehát felfedezett valamilyen ellenpontot? Tudta ezt már a kezdet kezdetén, első kötetében, a *Föld, Erdő, Isten* címűben is. Ezt írja, éppen legkétségbeesettebb történelmi körképében: „csak a gyermek ártatlan szeme lát föl a csillagokig” (*Oly súlyos felhők*). Most kétszeresen emeli ezt az ellentétet versébe. Egyszer a vers „történetében” is benne van a „nevelődés” folyamata, ugyanakkor a vers

jelenében is szembe állítja a felnőtt-lét „háborús”, bűnös világát és a gyermekek képviselte ártatlanságot.

Így kettős világban él: az elvesző „ideál” helyett a balekség és a bitangság tényeivel telítődik, a történelemben a semmi uralmát tapasztalja; ugyanakkor -- mint majd utóbb Pilinszky -- magában hordozza a gyermeki ártatlanságot, a maga *apokrif*, szavakkal le nem írt, de a semmi ellenében mégis jelzett mennyországát, a kilépést a *senkiföldjére*, ahol nem a mindennapi (természeti és történelmi) idő pokla tölti meg a tudatot, de ahonnan rálátással rendelkezhet a teljes, hiteles létezésére. Egyszerre és egybe látva a valahai és a visszanyerhető gyermeki létet: egy másik világot, amelyben vendégként szintén otthonosan létezhet. Mintha a kortárs Kosztolányi -- közel egyidős -- két verse szembesülne ebben az egy alkotásban, az *Ének a semmiről* és a *Hajnali részegség*.

Vajon van-e átjárás a vers két világa között? A kijelentései szerint hitét elvesztett költő ezúttal ünnepi szavakat mond ki: „de valamit a sors, úgy látszik, akart velem:”. A vallásos hittel hasonlóképp meghasonlott Németh László első regényében, az *Emberi színjáték*-ban hősével hasonló szavakat mond ki, szintén az öngyilkosság gondolatának ellenében: „Tartogat engem az Isten valamire, ordított bele hirtelen, szinte rikácsolva az éjszakába. -- Tartogat engem az én Istenem. S legott elszégyellte magát; ő nem is hisz Istenben. -- Gyáva vagyok, sütötte magára; de azért úgy kotródott le a hídról, ahogy a szakadék partjáról kotródunk el, ha a ködből hirtelen elénk ásít.” Hasonlóképp keresik a „vallás”-ként vállalt hivatással (Németh László), illetve a „gyermeki ártatlansággal” (Szabó Lőrinc) ellenpontozott *semiben* a „különbékét”. A *modus vivendi*, a *létezés* elfogadását. A húsvéti dialógust.

Miért épp *különbéke*? Mert a Szabó Lőrinc-i eszmélet mindenkinek külön-külön feladata. Ha semmilyen mozgalom nem hozhat változást, az embernek magának, önmagában kell szembenéznie létezése mikéntjével. Mint ahogy József Attila is az *Eszmélet* eredményeként ezt a személyes meghatározottságot teremti meg: „s én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok.”. És miért *különbéke*? Mert -- ha tiltakozva és tudomásulvéve is, de -- ellentéte a háborúnak. Illetőleg *több* annál. József Attila talán Bartókra vonatkoztatva, de mindenesetre kora legmagasabb művészeteszményét fogalmazva vetette papírra: „Csak disszonancia által lehetséges alkotás.

A konsz.[onancia] nem egyéb megértett disszonanciánál.” Szerintem a Szabó Lőrinc-i különbéke -- a megértett disszonancia.

A költemény ugyanakkor kötetcímként és korszak-jelölőként is adott egy, a mindennapi életben nagyonis félreérthető címkét a költő értelmezéséhez; a valódi háborúból kölcsönzött szó utóbb politikailag is újra divatbajött, maga a vers ugyanakkor a kevésbé értelmezettek között maradt. Kevesen emlékeztek arra, hogy a vers először a *Pesti Napló* 1933-as húsvéti számában jelent meg, majd ugyanez évben a Debrecenben közreadott *Szabó Lőrinc Válogatott versei* kötetben a „Versek 1933-ból” ciklus élén. Szabó Lőrinc nemzedéke ekkor van a csúcson, és legjobbait még nem osztják meg különböző színezetű politikai szakítások és csatározások. A költő is ekkortól számít nemcsak nemzedéke, de a magyar líra legnagyobbjai közé. A huszonegyedik századból tekintve mit sem változtat egy vers olvasatán, hogy ekkor vagy már valóban „háború”-ban, 1936-ban (gondoljunk az abesszin háborúra és Spanyolországra!), egy kötet zárásaként -- annak címét is adva -- szerepel először. De a történész szemében az eredeti keletkezési évszám inkább fogadtatja el a kései olvasó versértelmezését (a *húsvéti* jelleg behallását), mint a kortársak aktualizáló belemagyarázását, akik egyre kevésbé akartak mást látni a versben (és a kötetcímben), mint valamilyen aktuális, politikailag is értelmezhető történelmi-társadalmi kompromisszum hirdetését. Sokkal inkább a csúcsról tekint *a költő az életre*; a „különbéke” pedig Szabó Lőrinc esetében a tudat különböző tartományai közötti átjárás kulcsszava volt. Akkor is és minden időben.